

**ԱՆԸ ՎԾ
ԱՆԸ ՄՈՅՏԻ**

AİLƏ

Ailə cəmiyyət ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Məlumdur ki, bəşər cəmiyyətinin özəklərindən birini təşkil edən ailə xüsusi mülkiyyət və dövlətlə eyni zamanda təşəkkül tapmışdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, onunla birlikdə ailə də inkişaf etmişdir. Məşhur amerikan ailimi L. Morqanın yazdığı kimi, “ailə fəal bir başlanğıcdır, o heç bir vaxt bir yerdə dayanıb durmur, cəmiyyət aşağı pillədən yüksək pilləyə doğru inkişaf etdikcə, o da aşağı formadan yuxarı formaya keçir”. [1] Tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində baş verən ictimai-iqtisadi və siyasi mədəni dəyişikliklər ailədə və onun məişətində də öz əksini tapır. Deməli, ailə ictimai-tarixi kateqoriyadır. Cəmiyyətin özəyini təşkil edən ailələr nikah münasibətləri əsasında qurulur, qan qohumluğu prinsipi ilə formalaşır, qarşılıqlı cavabdehlik, məsuliyyət və köməklik kimi əənənəvi münasibətlər sistemi ilə möhkəmləndirilir. Ailə üzvləri-ər ilə arvad, valideylər və övladlar, qardaşlar ilə bacılar arasındakı özünəməxsus münasibətlər sistemi ailənin əsas əlaqələrini müəyyələşdirir.

İnsanların həyatının çox hissəsi ailədə keçir. Təsərrüfat əənənələrinin və əmək vərdişlərinin əsası, yeni nəslin tərbiyyəsinin təməli ailədə qoyulur, onların maddi və mənəvi tələbatları burada təmin olunur, qarşılıqlı cavabdehlik, məsuliyyət və köməklik hissələri ailədə formalaşır. Deməli, ailəni səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər nikah, qan qohumluğu, məişət birliyi və ailə üzvləri arasındakı münasibətlər sistemindən ibarətdir. Ailə tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində nikah və qan qohumluğu əsasında cəmiyyətin özəyi kimi təşəkkül tapmış ümumi mənəfi ilə birləşən, məişət birliyi və birgə yaşayış şəraiti ilə bir-birinə bağlı olan insanların ən kiçik təbii kollektividir. Ailə həm də mənəvi dəyərlərin o cümlədən adətlərin və mərasimlərin icra olunduğu özəkdir. Şübhəsiz, Azərbaycan ailəsi də qədim zamanlardan bəri bəşəriyyət üçün səciyyəvi olan bu əsaslar üzərində qurulmuşdur.

Azərbaycan ərazisində ailəni təşəkkül prosesinin Eneolit dövrünü sonunda baş verdiyi ehtimal edilir. Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş, eneolitə sonlarına aid yaşayış məskənlərindəki təsərrüfat-məişət komplekslərini kərpic arakəsmələr və divarlar vasitəsilə yaşayış otağı; ərzaq anbarı və həytəyanı sahələr ayrılması, ehtimal ki, ailənin təşəkkülü ilə bağlı olmuşdur. [2] Erkən Tunc dövründə (e.ə. IV minilliyin sonu –III minilliyin əvvəli) Azərbaycan ərazisində xüsusi mülkiyyət, sinfli cəmiyyət və dövlət qurumlarının təşəkkülü haqqında qədim sümər kitabələrdə məlumat vardır. E.ə. 2104-cü aid olan bir sümər kitabəsində xəbər verilir ki, Uruk şəhərini hökmdarı ensi Utuhenqal Kuti və Tirikanı hakimiyyətindən devirmək üçün onu “arvad ərindən, övladı

Vəhə ailəsində qat (erəq, Gürcüstan, Qədim Əfqanıstan)

valideyndən ayırmaqda” ittiham edərək, əhalini ona qarşı qoyama qaldırır. [3] Qaynağın verdiyi məlumatdan aydın olur ki, qədim Mesopotamiya və Azərbaycan ərazisində ailə cəmiyyətinin mənəvi dəyərlərindən biri kimi qiymətləndirilirdi. Azərbaycanın qədim

soylarında olan kutilər ailənin cəmiyyətin müqəddəs kiçik özəyi hesab edirmişlər.

Azərbaycan ailəsi və ailə məişəti haqqından mənbələrdə, yazılı abidələrində və qaynaqlarda, [4] XIII əsr böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin, [5] Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərini əsərlərində, şifahi xalq ədəbiyyatını nümunələri olan dastanlarda əhəmiyyətli məlumatlar vardır. Azərbaycanlıların ailə və ailə məişətinə dair maraqlı materiallar XI-XVIII əsrlər əid mənbələrdə öz əksini tapmışdır. [6] Azərbaycanda ailə və ailə məişəti məsələləri XVIII əsrin sonundan başlayaraq XIX əsr və XX əsrin başlanğıcında yazılmış etnoqrafik səpkili rusdilli ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. [7]

Həmin materillərin müqayisəli təhlili aydın surətdə göstərir ki, Azərbaycanda orta əsrlərin ailə məişəti ilə yeni dövrün ailə məişəti arasında kəskin fərqlər olmamışdır, yəni Azərbaycan xalqının ailə məişətində varislik ənənələri müşahidə edilir. Deməli, Azərbaycan xalqı ailə və ailə məişəti ilə bağlı olan adət-ənənələrini əsrlər boyu qoruyub saxlaya bilmiş, onları təkmiləşdirmiş, inkişaf etdirmiş və bu ənənələr tarixin sınaqlarından keçərək zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Azərbaycan xalqı dünyanın əxlaqi cəhətdən ən təmiz və möhkəm ailələrindən biridir. Ailə üçün mühüm olan bu xüsusiyyətlərindən dərin kökləri vardır. Həmin köklər Azərbaycan ailəsinin inkişaf yolu ilə bağlıdır. Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlılarda da tarixi inkişaf prosesində ailənin həcmi və strukturu ilə müəyyən edilən iki forması mövcud olmuşdur: böyük ailə və kiçik ailə.

Böyük ailə. Böyük ailələrə tarixi və etnoqrafik ədəbiyyatda ailə icması, yaxud patriaxal ailə, nəslə ailə, bölünməmiş, birləşmiş və ya mürəkkəb ailə və s. adlarla məlumdur. Ailə icması üç, dörd və bəzən beş nəslin nümayəndələrindən ibarət olub ata, oğul, nəvə, nəticə və eləcə də qardaşların ailələrini birləşdirən kiçik ictimai kollektiv, təsərrüfat özəyidir. Bu kollektivə onun ağsaqqalı başçılıq edirdi. Ailə icması üçün səciyyəvi cəhət onun üzvlərini torpaqdan, əmək alətlərindən, ev heyvanlarından, digər mülkiyyət və əmlakdan birlikdə isitfadə etməklə, birgə istehsal və birgə mənimləmədir. Bu xüsusiyyətlər ailə icmasını təsərrüfat və ictimai mahiyyətini müəyyənləşdirməklə onun təbii əsasını təşkil edir.

Ailənin tarixi forması olan böyük ailənin təşəkkülü xüsusi

Kaşub ailəsində qız toyu (rossan Əmin Əminzadə)

mülkiyyətdən meydana çıxması, ata nəslininə qərarlaşması və nəticədə qəbilə icmalarının dağılması, kənd icmalarını yaranması ilə əlaqədardır. Qan qohumluğu prinsipi ilə təşəkkül tapmış qəbilə icmalarında fərqli olaraq kənd icmalarında böyük patriaxal ailələr qonşuluq, ərazi prinsipləri ilə birləşirlər. Kənd icmaları daxilində mövcud məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, təbii olaraq, ailə icmaların həcmi məhdudlaşdırırdı. Böyük ailələr müəyyən həddə çatdıqda parçalanaraq kiçik ailə icmalarına bölünürdülər. Bu yeni ailə icmaları da böyüyərək müəyyən həddə çatdıqdan sonra öz növbəsində dah yeni ailə icmasına bölünürdülər. [8]

Azərbaycanda qəbilə icmalarını nə vaxt kənd icmaları ilə əvəz olunması və onların tərkibində ailə icmasını nə vaxt yaranması və dağılması tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Qoşu İran və orta Asiyada ailə icmalarının dağılmasını və böyük ailələrin kiçik ailələrə parçalanmasını rus alimləri eramızın V əsrinə aid edirlər. [9] Azərbaycan etnoqrafı Q.Qeybullayev də həmin materiallara

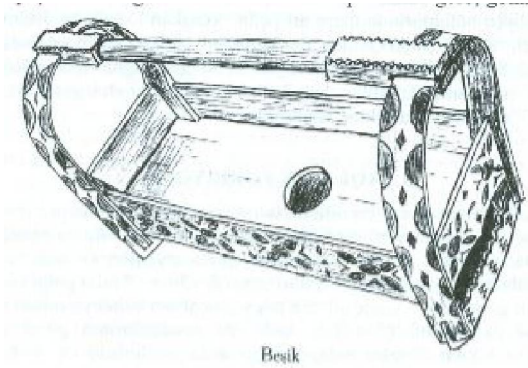
əsaslanaraq Azərbaycanda böyük ailələrin V əsrdən başlayaraq kiçik ailələrə bölünməsinə ehtimal edir [10] Bu fərziyyə orta əsr Azərbaycan xalq dastanlarını materialları ilə də təsdiq olunur. Dastanlarda böyük ailələr haqqında demək olar ki, heç bir məlumat verilmir və təsvir olunan ailələrin hamısı kiçik ailələrdir. Bu da təbiiidir. Çünki, böyük ailələr patriaxal-qəbilə quruluşu üçün tipik olan ailə forması hesab edilir, və ictimai icma quruluşunu dağılması nəticəsində böyük ailələr də dağılmalı idi.

XIX əsrdə Azərbaycanda böyük ailələrin bərpası üçün tarixi şərait yaranır. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş alman səyyahı A.Qaksthauzen “qalıqlar” halında mövcud olan böyük ailələr haqqında məlumat verərək yazırdı ki, ata vəfat etdikdən sonra, adət əsasında varidatın bölüşdürülməsinə icazə verilməsinə baxmayaraq, çox vaxt qardaşlar ailənin təsərrüfatına birgə sahiblik etməkdə davam edirdilər. [11] XIX əsrdə Azərbaycanda ailə icmasını bərpası Rusiya imperiyasında çar hökumətinin kənd icmalarının (cəmiyyətlərinin) bərpası üçün göstərdiyi qayğı ilə bağlı idi. Kənd cəmiyyətləri haqqında hazırlanmış əsasnaməyə uyğun olaraq vergilər kənd əhalisini sayına görə deyil, kənddəki “tüsütlərin”, yəni aliə təsərrüfatlarının sayına görə müəyyən edilirdi. Vergilərin ödənilməsi üçün cavabdeh olan kənd cəmiyyətləri böyük ailələrin kiçik ailələrə parçalanmasını qarşısını almağa çalışırdılar. Çünki hər bir yeni ailənin meydana gəlməsi icmanın ödəməli olduğu ümumi verginin artmasına səbəb ola bilərdi. Kənd cəmiyyətləri daxilində böyük ailələrin saxlanması həmin ailələrin özlərini də maraqları vardır. İcma torpaqlarında birgə istifadə qaydalarına görə əkin yerləri və biçənəklər vaxtaşırı olaraq icma üzvləri arasında bölüşdürülürdü. Pay torpaqların əkilə bəcərmək üçün müəyyən miqdarda işçi qüvvəsi, qoşqu heyvanları, toxum və əmək alətləri tələb olunurdu. Kiçik ailələrin belə imkanları az olduğundan çox vaxt öz pay torpaqlarını əkilə-bəcərməyə gücləri çatmırdı. Kifayət qədər işçi qüvvəsi, qoşqu heyvanı, toxum və əmək alətlərinə malik olan böyük ailələr də isə qardaşlar pay torpaqlarını birgə səy ilə əkilə-bəcərə bilirdilər.

XIX əsrin ikinci yarısı -XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndini məişətini tədqiq etmiş müəlliflər Qazax, İrəvan, Naxçıvan,

Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Muğan, Quba, Bakı və Lənkəran bölgələrində, həmçinin Gürcüstanın və Dağıstanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində böyük ailələrin mövcud olması haqqında məlumat verir və qeyd edirdilər ki, ailənin başı vəfat etdikdən sonra da varidat ailə üzvlərinin ümumi istifadəsində qalırdı. Ailə əmlakının bölüşdürülməsi nadir hallarda baş verirdi.

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda böyük ailələrin yaranması tarixən mövcud olmuş ənənəvi yolla, yəni ailə icmalarının müəyyən həddə qədər böyüyərək, nisbətən kiçik ailə icmalarına parçalanması yol ilə baş verirdi. Əkisənə bu dövrə Azərbaycanın böyük ailələrin əksəriyyəti ictimai-iqtisadi şəraitlə əlaqədar olaraq qardaşlarının azsaylı kiçik ailələrinin bir qımsının müəyyən müddət, əsasən atalarının sağlığında bir yerdə yaşamaları nəticəsində təşəkkül tapırdı. Adətən, belə ailələr ailə başçısını vəfatından sonra kiçik ailələrə parçalanırdı və ailə icmaları dağılırdı. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olan ailə icmalarının necə adlanması haqqında qaynaqlarda heç bir məlumat olmadığı kimi, Azərbaycan etnoqrafiya elmində də dəqiq və vahid fikri yoxdur. Etnoqrafik ədəbiyyatda böyük ailə mənasında “külfət”, “bir çətən”, “xizan”, “arxa” və s. ifadələr işlədilir. Əslində isə xalq arasında işlədilən bu ifadələr sadəcə “ailə” anlayışının sinonimləri olub, dilimizə Azərbaycan xalqının etnogenezini prosesində iştirak etmiş soy və xalqların dillərindən keçmişdir. Böyük ailə üçün 11 nəfərdən ailə üzvünü olmasının meyar götürən Q.Qeybullayev XIX əsrin sonunda Azərbaycanda əksər bölgələrini əhatə edən Bakı və Yelizavetpol quberniyalarına 25283 böyük ailənin olduğu qənaətinə gəlmişdir. [12]

Əlbəttə ailə üzvlərinin sayının çoxluğu böyük ailələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycanda daha çox böyük üzvü olan ailələr haqqında məlumat vardır. Etnoqraf Q.Qaraqaşlı XIX əsrin əvvəllərində Qazax qəzasında hər birinin 30-40 nəfər üzvü olan böyük

ailələrə haqqında məlumat verilmişdir. [13] Lakin ailə üzvlərinin sayının çox olması ailə icmaları üçün yeganə meyar hesab edilə bilməz. Ailə icmaları üçün əsas meyalardan biri də ailə üzvlərini sayı ilə yanaşı, müxtəlif nəsilləri təmsil edən bir neçə kiçik ailənin birgə yaşamasıdır, yəni valideylərin öz oğullarını ailələri ilə birlikdə yaşayıb bir təsərrüfat daxilində kollektiv həyat tərzini sürməsidir. Ailə üzvlərinin sayına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda o dövrdə üzvlərin sayı 11 nəfərdən çox olan “kiçik” ailələr də az deyildi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda böyük ailələr qalıq kimi mövcud olsa da, onlarda klassik ailə icmalarının qayda-qanunlar, ənənələri saxlanmışdır. Böyük ailə daxilində qarşılıqlı münasibətlər adətlərlə tənzim olunurdu. Ailə üzvləri arasında yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla xüsusi davranış qaydaları mövcud idi. Böyük ailənin başçısı ağsaqqal hesab edilirdi. Bir qayda olaraq ailənin başçısı–böyük ata olurdu. Ata vəfat etdikdən sonra onun yerini böyük oğul tuturdu. Odur ki, ata hələ sağ ikən oğlanlardan bacarıqlısının onu əvəz edəcəyini vəsiyyət edirdi. XIX əsrin ikinci yarısı –XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda böyük ailənin başçısına şəxsi adı ilə deyil, qəbul olunmuş ənənəyə uyğun olaraq, “baba”, “dədə”, “böyük ata”, “dadaş”, “əmi”, “dayı”, “ağa”, “lələ” kimi müxtəlif adlarla müraciət edirdilər.

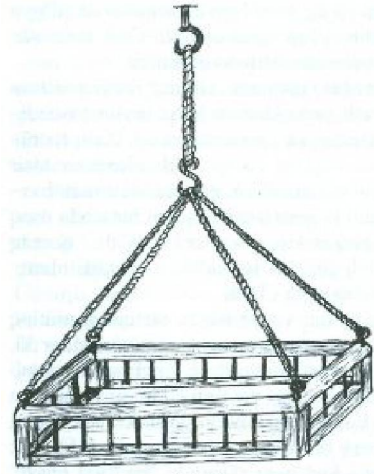
Ailə icmasını başçısı olan “ağsaqqal” böyük hüquqlara malik idi. O, ailə üzvləri arasında onların yaş xüsusiyyətini və şəxsi qabiliyyətini nəzərə almaqla, vəzifə bölgüsü aparır, bütün təsərrüfatı idarə edir, ailənin gəlirinin bir yerdə toplanmasına və bölüşdürülməsinə nəzarət edirdi. İcma daxilində ailə başçısını böyük hüquqları olmasına baxmayaraq hakimiyyəti qeyri-məhdud deyildi. Mövcud etik normaları ailə daxilində və məişətdə ailə başçısının hakimiyyətini məhdudlaşdırırdı. Ailə icmasının başçısı mühüm məsələlərin həllində ailənin yaşlı üzvləri ilə, çox vaxt yaşlı qadınlar ilə məsləhətləşirdi. Ailə icması daxilində ağsaqqalın hörməti və nüfuzu da onun belə məsələləri necə həll etməsindən asılı idi.

Böyük ailənin daxilində ev işlərinə bir qayda olaraq ailə başçısını arvadı- ağbirçək qadın başçılıq edirdi. Böyük ailənin ağbirçəyinə də hörmət əlaməti olaraq, ailə icmalarında ağbirçəyə “böynənə”, “nənə”,

“ana”, “cici” və s. adlarla müraciət edilirdi. Ailənin bütün qadınları – gəlinlər və qızlar, eləcə də uşaqlar və nəvələr və nəticələr ağbirçək anaya tabe idilər və öz hərəkətləri üçün onu qarşısında cavab verirdilər. Ağbirçək ana ailə icmasının ərzaq məhsullarının saxlanması və yeməklərin paylanması nəzarət edir, gəlinlər və qızlar arasında vəzifə bölgüsü aparır, onlar tapşırıqlar verirdi. Adətən müdrik ağbirçək analar öz vəzifələrinin bir hissəsini böyük gəlinə tapşırırdılar. Böyük ailənin başçısı vəfat etdikdə onun “müdrək” və ya “hökmli” arvadı ağbirçək ana ailəyə başçılığını öz əlinə alırdı. Bəzən ailənin böyük oğulları analarının ağıllı və bacarıqlı qadın olduğu görünüb özləri onun ailə icmasına başçılıq etməsini xahiş edirdilər. Ağbirçək analar həm də gözəl qayınana olurdular və ailəni gəlinləri arasında mehriban qarşılıqlı münasibətlərin olmasına çalışırdılar. Bir sözlə, böyük ailə daxilindəki qayda-qanunlar adətlərlə tənzimlənən demokratik prinsiplərə uyğun gəlirdi. Elə bu bu xüsusiyyətlərinə görə böyük ailə etnoqrafiya elmində ailə icması adlandırılır.

Ailə icması üzvləri arasında əmək bölgüsü mövcud idi. Təsərrüfatda ağır işlərin görülməsi ilə kişilər məşğul olurdular. Kişilərin bir neçəsi əkinçilik, bir neçəsi maldarlıq, bir neçəsi günədlük ev təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Kişilər arasında əmək bölgüsü aparılan zaman onların təcrübələri, vərdişləri və bacarıqları nəzərə alınır. Bu da bir tərəfdən gənələrin işə açılmasına, digər tərəfdən yaşlıların iş təcrübələrinə və vərdişlərinə yiyələnmələrinə imkan yaradırdı.

Ailə icmalarında mal-qaranın sağlması, süd məhsullarının hazırlanması, xalça-palaz toxunması, yemək hazırlanması, qab-qacağın və paltarların yuyulması, ev-eşiyin sahmana salınması işləri ilə qadınlar məşğul olurdular. Qadınların arasında da əmək bölgüsü yaş xüsusiyyətləri və iş təcrübələri nəzərə alınmaqla aparılırdı.

Nanni

Ailə icmasına daxil olan ailələr bir evdə birgə yaşayırdılar. Xanlar rayonu ərazisində apırlanan arxeoloji qazıntılar zamanı böyük ailələr məxsus uzunsov formalı çoxlu yaşayış evi yerləri aşkar edilmişdir. [14] Azərbaycanda böyük ailələr XIX əsrdə də birgə yaşamaqda davam etmişlər. Naxçıvanın Kolanı kəndində XIX əsrdə tikilmiş və 100 kv.m sahəsi olan “qaradam” tipli yaşayış evinin böyük ailəyə mənsub olduğu müəyyən edilmişdir. [5] Qazax, Zəngəzur, Gəncə və Qarabağ bölgələrində “qaradam” tipli yaşayış evlərinin bəzilərində də 30-35 nəfərlik böyük ailə yaşamışdı. [16] XIX əsrdə Azərbaycanın kənd əhalisinin iqtisadi məişətinin öyrənilməsinə hərs olunmuş materiallarda Şəki və Quba bölgələrində bir neçə evli qardaşın birgə yaşadıkları “T” çəkildə tikilmiş böyük evlər haqqında məlumat verilir. Hər biri 5-6 otaqdan ibarət olan belə evlər Quba bölgəsində XX əsrin 20-30-cu illərinə qədər qalmışdı. [17]

XIX əsrin sonunda Rusiyada kəndli islahatları, kapitalist münasibətlərin Azərbaycan kənd təsərrüfatına yol tapması, kənddə əmtəə-pul münasibətlərinin formalaşması böyük ailələrin parçalanması üçün zəmin yaradır. Böyük ailə daxilində kiçik ailələrin xüsusi mülkiyyətə meyli artır. Evli qardaşların hər biri uşaqları böyükdə müstəqilliyə can atır ki, ata mirasını öz varislərinə ötürə bilsin. Böyük ailələrin dağılması prosesi XX əsrin 30-cu illərinədək davam edir. XX əsrin 30-cu illərində ailənin təsərrüfat özəyi funksiyasını itirməsi nəticəsində “qalıqlar” halında mövcud olan tək-tük ailə icmaları da dağılaraq aradan çıxır.

Böyük ailənin başçısı olan atanın sağlığında ailə icmasının əmlakının bölüşdürülməsinə adət və ailə etikası icazə vermirdi. Hələ XIX əsrdə R.Əfəndiyev yazırdı ki, oğul ata malının qanuni varisi sayılsa da, atasının sağlığında varidatın bölüşdürülməsini tələb etməyə hüququ yox idi. [18] Ailə icmasını dağılması adətən ailə başçısı olan atanın vəfatında sonra baş verirdi.

Patronimiya. Ailə icmaları parçalana zaman böyük ailəyə məxsus torpaq sahəsi bir neçə yerə bölünməli idi. Bu isə təsərrüfatın dağılmasına səbəb ola bilərdi. Ona görə də bir ailə icmasını dağılması nəticəsində yaranmış yeni ailələr bir-biri ilə əlaqələr kəsmir, bir həyət daxilində, yaxud bir-birinə yaxın yerlərdə, bir məhəllədə, ayrı-ayrı

evlərdə yaşasalar da torpaq faktiki olaraq bölünmür, yenə birgə əkilib-becərilirdi. Yeni kiçik ailələr müstəqil təsərrüfatlara malik olsalar da, əksər hallarda təsərrüfat əlaqələrində və ictimai münasibətlərində birliyi, ideoloji ümumiliyi müəyyən müddət qoruyub saxlıyırdılar. Böyük ailələrdə mövcud olmuş vahid təsərrüfatın yerini iməcilik, əvrəz, hoy, mödgəm və s. qarşılıqlı yardım firmaları bir-birinə kömək edən kiçik ailə təsərrüfatları tuturdu. Belə qohum ailələr qrupu **patronimiya** adlanır. [19]

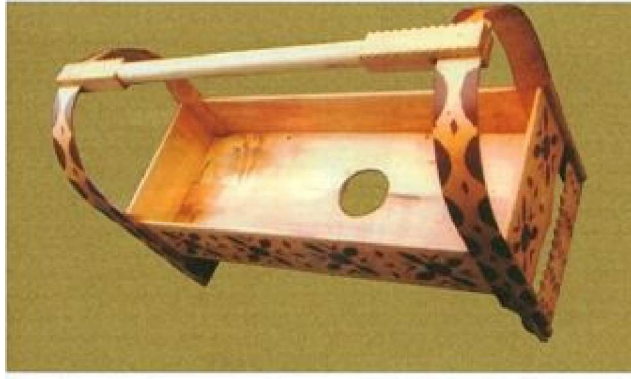
Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində patronimik qruplar uşağı, əqrəba, nəsil, övlad, toxum, tirə, kürək, törəmə və s. adlarla mövcud olmuşdur. Patronimiyaya daxil olan ailələr çox vaxt bir-birinə yaxın yerlərdə yurd salıb kənd daxilində məhəllə təşkil etmişlər. Patronimik qrupların təşkil etdikləri məhəllələr Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məhlə, oba, oymaq, dəkkə, dingə, tirə, coma, basalaq və s. adlarla tanınmışlar.

Hər bir patronimiyanın ağsaqqalı olurdu. Xeyir-şər işlərində patronimiyanın üzvləri başçı sayılan ağsaqqalla məsləhətləşirdilər. Hər bir məhəllənin öz ictimai yeri var idi. İctimai yerlər ayrı-ayrı bölgələrində meydan, ortalıq, gim, gəmgə, gimgə, dingəxana və s. adlanırdı. Belə meydanları kəndin ortasında, arx kənarında, qovaq və çinar kimi böyük ağacların kölgəliyində salırdı. Patronimiyanın yaşlı kişiləri meydanlara yığılıb dincələr, həm də məhəllə və kəndlə bağlı problemləri müzakirə edərdilər.

Patronimiyanın ictimai birliyi qohumları bir-birinə qarşılıqlı yardımlarında toy və yas mərasimlərində, qan intiqamı məsələlərində özünü göstərirdi. Cavanların patronimiya daxilində evlənməsinə üstünlük verilirdi. Bir ailənin düşməni patronimiyaya daxil olan bütün ailənin düşməni hesab edilirdi.

Patronimyanı mənəvi birliyi məsciddə ibadətdə, pirlərdə və qəbiristanlıqlarda özünü təzahür etdirirdi. Məclislərdə patronimik qrupların toplaşdıqları və birgə ibadət etdikləri, namaz qıldıkları daimi yerləri, həmçinin öz qəbiristanlıqlar və pirləri olurdu. Hazırda böyük kəndlərdə bir neçə qəbiristanlığın olması da, vaxtilə mövcud olmuş patrinişik

qəbiristanlıqlarla bağlıdır. Pirlərin bəziləri ulu əcdadların qəbirləri ondən ibarət olmuşdur. Öz qəbiristanlıqları olmayan patronimiyalar öz ölümlərini ulu əcdadlarını pira

Beşik

çevrilmiş qəbri ətrafında dəfn edirdilər. Beləliklə, bir çox kəndlərin ümumi qəbiristanlıqlarında patronimiyalara məxsus ayrıca qəbirlər sahəsi əmələ gəlmişdir. Bu onu göstərir ki, əcdada sitayiş, uluların xatirəsinə hörmət patronimiyanın mənəvi birliyin əsas ünsürlərindən biri olmuşdur.

İctimai-iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində patronimik qurular arasında qohumluq əlaqələrin artması nəticəsində patronimiyaların qapalılığı aradan qalxır, ictimai və mənəvi birliyi tədricən mahiyyətini itirir, nəticədə patronimiyaya yaxın və uzaq qohumların “qalıq”ları halında bizə gəlib çatan arxaik ictimai institutuna çevrilir.

Kiçik ailə. Azərbaycanda orta əsrlərdə olunduğu kimi, XIX-XX əsrlərdə ailənin əsas forması kiçik ailə idi. Böyük ailə ilə kiçik ailə arasında fərq yalnız ailə üzvlərinin sayında olamamışdır. Onlar arasında kəmiyyət fərqli ilə yanaşı əsas iki keyfiyyətə fərqi də olmuşdur. Əvvələ, böyük ailənin varidatı bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailədə mülkiyyətin başçısı yalnız onju başçısı olan kişi hesab

edilirdi. İkinci fərq nəsillərin durumu ilə bağlı idi. Məlum olduğu kimi, böyük ailə 3-4 və daha çox nəsildən ibarət idi. Böyük ailə şaquli istiqamətində baba, ata, oğul və nəvələrin, üfüqi istiqamətdə isə qardaşların ailələrinin birliyi idi.

Kiçik ailələr üçün xarakterik cəhət onun yalnız şaquli istiqamətdə iki və üç nəsildən ibarət olmasıdır.

Kiçik ailə iki yollar-“qalıqlar” halında mövcud olan böyük ailənin parçalanması və ailədə həddi buluğa çatmış oğulun evləndikdən sonra müstəqil ailə təşkil etməsi yolu ilə yaranmışdır.

Kiçik
ailələr
özləri də

Mohammed Hazan xanın besiyi

quruluşlarına görə iki tipə bölünürlər: sadə və mürəkkəb ailələr. Sadə ailə iki nəsidən yəni, ata-ana və onların uşaqlarından ibarət olurdu. Mürəkkəb ailənin tərkibində isə üç nəil-baba-nənə, ata-ana və nəvələr olurdu. Sadə ailələrdə uşaqlardan biri evləndikdən sonra ata-anası ilə birlikdə yaşadığıda ailəni tipi dəyişir və sadə ailə mürəkkəb ailəyə çevrilir, lakin kiçik ailə olaraq qalmaqda davam edir. Çünki gənc ailə müstəqil ailə kimi özünü doğrultmur, hələ ailə içərisində ailəyə çevrilə bilmir. Baba və nənə nəvələrinnə də öz uşaqları kimi münasibət bəsləyirlər. Belə mürəkkəb kiçik ailələri cəmiyyət vahid ailə kimi qəbul edir. Sadə ailələrdə uşaqlarıdan ikisi evləndikdən sonra ata-anaları ilə birlikdə yaşayırlarsa, bu zaman ailənin tipi deyil, forması dəyişir, o, artıq böyük ailə hesab olunur.

Sadə ailə bütün ailələrin özəyirdir. Bütün ailə formaları və tipləri onnu əsasında təşəkkül tapırlar. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə sadə ailə elm aləmində **nuklear** (latınca-“nukleus”, “nüvə”, “özək” sözündəndir) ailə adlanır. [20] Nuklear ailə üçün uşaqların sayı həlledici əlamət deyil. Sadə ailələrdə 1-2 nəfər uşaq olduqda onu azuşaqlı ailə, 3-4 nəfər olduqda orta saylı ailə, 5 nəfər və daha çox olduqda-çoxuşaqlı ailə hesab edirdilər.

Çox uşaqlı ailələrə Azərbaycan üçün səciyyəvi və ənənəvi hal hesab olunmuşdur. Uşaqların sayı 9-12 olan ailələr az deyildi. Ailədə uşaqların sayı artdıqca onun valideynlərinə deyirdilər: “Allah payıdır”. Çoxuşaqlı ailə xoşbəxt ailə hesab edilirdi. Çox uşağı olan valideynlər cəmiyyətdə böyük hörmət və nüfuza sahib idilər. Göründüyü kimi, ailə üzvlərinin sayının çoxluğu və ya azlığı ilə onu böyük ailə və ya kiçik ailə, sadə və ya mürəkkəb ailə olma arasında birbaşa əlaqə asılılığı yoxdur. Sadə kiçik ailələr də ailə üzvlərinin sayına görə “böyük ailə” ola bilirlər. Lakin belə “böyük ailələr” klassik böyük ailə, yəni ailə icması hesab edilmirlər.

Azərbaycanda kiçik ailənin yaranması, yəni həm böyük ailənin parçalanması, həm də oğulun evləndikdən sonra ata-anasından ayrılıb müstəqil ailə təşkil etməsi zamanı əmlak bölgüsü baş verirdi. Əmlak bölgüsünün həyata keçirilməsi eyni prinsiplərə əsaslanırdı və ailənin üzvləri tərəfində zərurət kimi qarşılanırdı. Bu zərurilik bir zərb məsələndə də öz əksini tapmışdır: “Qardaşın, amma cibimiz ayrı”.

Əmlak bölgüsü ailənin ümumi mülkiyyətini əhatə edirdi. Böyük ananın və gəlinlərin cehizi, mehr (kəbin haqqı) və gəlin ər evinə gələn zaman qayınatası tərəfindən bağışlanmış “dizdayağı” qadınların şəxsi mülkiyyəti hesab edilirdi. Ailə əmlakına bir hissəsi ailənin ümumi mülkiyyətinə aid edilmirdi. Ailəni ümumi mülkiyyəti torpaq sahəsi, yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, mal-qara, əmək alətləri, ev əşyaları, qızıl-gümüş və pul vasitəsindən ibarət olurdu. Ailə mülkiyyətinin bölgüsü əksər hallarda məhəllə ağsaqqalının, bəzən mollanı iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Ailə mülkiyyətini bölünməsi zamanı payayırma qaydaları Azərbaycanın hər yerinə, ayrı-ayrı bölgələrində lokal xarakterli fərqlər itisna olmaqla, təxminən eyni olmuşdur. Ailə əmlakının el arasında deyildir kimi “ata malının” bölüşdürülməzdən öncə qadınların

şəxsi mülkiyyəti –“cehz”, “mehr”, “dizdayağı” ayrılırdı. Sonra isə valideynlər baba ilə nənə, ata ilə ana üçün “xeyratlıq” (Gəncə bölgəsində “adnalıq” adlanırdı. Bu pay valideyn vəfat edərkən onların dəf və yas mərasim iüçün nəzərdə tutulurdu), subay qardaşın toy xərci üçün “ərgənlik”, və yaxud “subaylıq” , subay bacı üçün “cehizlik” (bəzi bölgələrdə bu paya “isə ” deyilir) ayrılırdı. Bundan sonra ailənin yerdə qalan mülkiyyəti yerdə qalan ailələr arasında bölüşdürülürdü. Bu zaman islam hüququna bə şəriət qayadlarına uyğun olaraq qardaşlar bərabər pay alırdılar, qızlara qardaşın payının yarısı, anaya isə səkkizdə biri qədər pay ayrılırdı. Anaya ayrılan payın azlığını səbəbi əvvəldən onu şəxsi mülkiyyətini ayrılması idi.

Böyük ailələr kiçik ailələrə parçalanan zaman əmlak bölgüsü aparılırkən qardaşların sayı qədər istehsal və alət vasitələri olmadığından çox vaxt əmək alətləri -kotan, xış, istehal vasitələri-cəhrə, hana, toxucu dəzgahı, su dəyirmanı, su dıngi və qoşqu heyvanları, həmçinin məişətlə bağlı bəzi əşyalar –məclis qazanı, məclis samovarı, arxıd (ağac nehrə) və s. bölüşdürülmürdü və qardaşların ümumi mülkiyyətnidə saxlanaraq ata sağdırsa onu, vəfat etmişdirsə, qardaşlardan birinin, adətən, ata ocağında oturan qardaşın sərəncamında qalırdı. Bu istehsal vasitələrində yeni ayrılmış kiçik ailələr növbə ilə, məişət əşyalarından isə zərurət olan da istifadə edirdilər.

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət torpaqlarını bir hissəsi icma torpaq sahibliyi hüququnda kənd cəmiyyətlərini istifadəsinə verilmiş, bir hissəsi isə mülkədarlarda qalmışdı. Həm dövlət, həm də mülkədar torpaqlarında yaşayan kəndli ailəsinə əmlak bölgüsü zamanı torpaq ayrılırdı. Dövlət torpağında yeni yaranmış ailələrə ev tikmək üçün həyətəni torpaq sahəsini kənd cəmiyyətləri verirdi. Həmin ailələr əkin və biçənək sahələrini vaxtaşırı bölgüsündə müstəqil tüstü kimi iştirak edərək icma torpaqlarında pay alırdılar. Mülkədar torpaqlarında yaşayan ailələrdə əmlak bölgüsü zamanı həyətəni torpaqlarda bölünürdü əkin və biçənək sahələrini isə yeni ailələr mülkədardan icarəyə götürürdülər.

Göründüyü kimi, həm böyük, həm də kiçik ailədə kişi ailənin başçısı sayılırdı. Ailədə ata uşaqların mənafeyi üçün əməli işlər görmək bacarığına və inamına malik olduğuna görə, ailənin bütün üzvləri onun

iradəsinə tabe idilər. Ailə həyatı ilə bağlı olan bütün əsas qərarları ailə başçısı qəbul edirdi. Ana isə uşaqlarını böyüdür, onları cəmiyyət üçün ləyaqətli bir insan kimi yetişdirir. Ananın zəhməti, hədsiz fədakarlığı ailədə qiymətləndirilirdi.

Əsrlərdən keçib gələn Azərbaycan milli ənənəsinə görə, atanı övlada üç borcu vardır: tərbiyə, təhsil və evləndirmək. Bu üç borcu atanın oğlanları da öz övladları qarşısında yerinə yetirməli ididlər. Dastanlarımızda bu üç borcun [21] yerinə yetirilməsi Allahın hökmü kimi təbliğ və tərənnüm edilir.

Atanı övlad qarşısında bu üç borcu yerinə yetirdiyi vəzifələrlə təmin olunur. Bütün xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan ailəsi də üç funksiyanı yerinə yetirmişdir: təsərrüfat funksiyası, nəsilartırma və uşaqların tərbiyəsi. Ailənin bu üç funksiyası arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Onların biri digərini doğurur, biri digərini tamamlayır. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi ilə ailə üzvləri arasında adət-ənənələrə arasında formalaşmış münasibətlər mövcuddur. Azərbaycan ailəsində valideynlər və övladlar arasında əsrlər boyu təşəkkül tapmış taxiri sınaqlarından çıxmış milli ənənələrimizlə tənzimlənən qaydalar mövcuddur. Bu qaydalar sistemində böyüyün də, kiçiyin də öz yeri vardı. Onların nüfzu və hörməti həm ailə daxilində, həm də ailədən kənarında, ailə həyatı ilə bağlı çətin problemlərin aradan qaldırılmasına həlledici rol oynayırdı.

Ailənin maddi durumu, iqtisadi vəziyyəti onu təsərrüfat funksiyasını yerinə yetirməsində asılır. Ailənin təsərrüfat işlərini yerinə yetirməsi vəzifəsi onu həm də təsərrüfat özəyi hesab edilməsi ilə əlaqədar idi. Ailənin bütün üzvləri təsərrüfat işi ilə məşğul olurdu. Ailədə ən ağır fiziki işləri kişilər görürdü. Torpağı şumlamaq, əkib-becərmək, taxılı bığmaq və dəyirmanda üyütmək, məhsulu yığmaq, ot çalmaq, qoyunların qırılması, arx qazmaq, hasar çəkmək, meşədən odun gətirmək və s. ağır işləri ailədə kişilərin öhdəsinə düşürdü. Ailənin daxili təsərrüfat işləri isə qadınların qayğısı idi. Qadınlar bostan və dirrikdə çalışır, qoyun-quzu bəsləyir, iknəkləri sağır, süd məhsulları sağır, qırılmış yunu yuyur, darayır, əyirir, boyayır, yun iplikdə çarıq bağı və corabdan tutmuş xalça-palaz və xalı-gəbədəyək müxtəlif əşyaları toxuyur, yorğan sırıyır, paltar yuyur, paltar tikir, evi yığışdırır,

çörək bişirir, səliqə-sahman yaradır və üstəlik uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olurdular.

Ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərin mərkəzində qadını ailə və cəmiyyətdə mövqeyi və vəziyyəti dururdu. Yoxsul və ortabab kəndli ailələrində qadın ev təsərrüfatında gördüyü işlərdən əlavə əri ilə yanaşı çöl işlərində də çalışırdı. Quba bölgəsində meyvəçilikdə,

Lənkəran bölgəsində çəltiçilikdə, Şəki, Şirvan, Qarabağ və Naxçıvanda baramaçılıqda, Qazax, Zəngilan və İrəvanda qoyunçuluqdan qadın əməyindən geniş istifadə olunurdu. Belə

1 – sibir, 2 – ağlan və qız üçün lüləylər (düdüklər)

kəndli ailələrində qadın ailənin bütün təsərrüfat işlərində fəal iştirakına görə onu ailədə sosial vəziyyəti bir qədər yaxşı idi, kişi onunla məsləhətləşirdi. Şəhərlərdə və varlı kəndli ailələrində isə vəziyyət belə deyildi. Ev təsərrüfatında dayə, nökr, kəviz və qarabaş qadına kömək edirdi. Lakin onun ərinə işlərinə qarışmağa ixtiyarı yox idi. Azərbaycanın bir sıra şəhər və kəndlərində qadınlar yaşmaq tutmalı, çadra örtməli idilər. Naməhrəm kişilər onların üzvlərini görməməli idi. Hətta zadəgan ailələrində olan və yüksək cəmiyyətə məxsus qadınlar küçəyə çıxdıqda üzvlərinə toxunma niqab tuturdu. Cavan gəlin nəinki yad kişidən hətta bir uşağı olanadək qayınatasında, qayınlarından və ailənin digər yaşlı kişilərindən üzünü gizlətməli, başını örtməli idi. Kəndli ailələrində isə qadın kişilərlə birlikdə çöl işlərində çalışdığından nisbətən sərbəst idi. Qayınata və qayınlar “üzgörəncəyi” verdikdən sonra gəlini yaşmağı açmağa icazə verirdilər. Kənddə cavan gəlin bir uşağı olandan sonra daha üzünü gizlətmirdi.

Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərdə qayınata və gəlin münasibətləri xüsusi yer tuturdu. Yoxsul və kəndli ailələrində

evdə qaymana və baldız olduqda həm ev, həm də çöl-təsərrüfat işlərində çalşan əlinin vəziyyəti bir qədər yüngül olurdu. Qaymana və baldız ona həyan olur və kömək edirdilər. Bəzi qaymanalı ailələrdə isə gəlinin günü qara olurdu. Çöl işlərindən yorğun gələn gəlin ev işlərini də bütün ağırlığını öz çiyinləri üzərində daşmalı olurdu. Belə qaymanalı ailələrdə gəlin hamıdan gec yatmalı və tezdən durmalıydı. Ərin cavan arvadına münasibət çox vaxt çox vaxt qaymananın gəlinə münasibətindən asılı olurdu. Qaymanan gəlinə çox gəlmirdisə, gəlin ərini gözündən düşürdü. Bəzən qaymana-gəlin münasibətlərinin gərgin olmasında təqsirkar gəlin olurdu. Qaymana-gəlin münasibətlərinin hər iki durumu haqqında şifahi xalq yaradıcılığında və bədii ədəbiyyatda çoxlu nümunələr var idi. Həmin nümunələr və etnoqrafik ədəbiyyat göstərir ki, Azərbaycan ailəsində yaxşı, qayğıkeş, mülayim, mehriban gəlin və qaymanaların sayı çox olmuşdur. Əsil-nəsilli ailələrdə qaymana da, gəlin də yaxşı dərk edirdilər ki, onların hər ikisi qadındır və hər ikisi də balalarına qarşı eyni hissi keçirən anadır, uşaqlarını və ailənin xoşbəxtliyi, gələcəyi onların mehriban və qayğıkeş münasibətlərindən asılıdır. Əlbəttə, belə mehriban münasibətlərin yaranmasında müdrik atanın (qaynatanın) və ağıllı oğulun (ərin) rolu da az deyildi.

NİKAH

Ailənin nəsilartırma və uşaqların tərbiyəsi kimi funksiyaların yerinə yetirməsi şərhli nikah, toy və uşaqların tərbiyə bölümündə açıqlanır. Ailə-nikah münasibətlərinin açıqlamazdan əvvəl Azərbaycan etnoqrafiyasında bu məsələ ilə bağlı anlayışlarda bəzi dolaşıqların və səhif fikirlərin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Həmin səhvlərin kökü XIX əsrdə azərbaycanlıların ailə-nikah münasibətləri haqqında məlumat verən müəlliflərinin tədqiqatlarından gəlirdisə, indi də bəzi əsərlərdə belə mülahizələr təsadüf edilir. Belə ki, **monoqamiya** (təkkəbinlilik) və **poliqamiya** (çoxkəbinlilik) kimi nikah formaları kiçik çailə və böyük ailə anlayışları ilə qarşılaşdırılaraq monoqam və

patriarxal ailələr adlandırılır, ibtidai cəmiyyətdə **ekzoqam** olan qəbilələr “endoqam”, **endoqam** olan tayfalar “ekzoqam” kimi verilir, [22] azərbaycanlılarda qohumla evlənməyə icazə verilmə adəti qəbilə icması və tayfa quruluşuna məxsus olan endoqamiya ilə qarışdırılır və müasir Azərbaycan ailəsində ibtidai icma quruluşu dövrünə aid olan ekzoqam və endoqam nikahlar və ya onların qalıqları axtarılır [23] və s.

Azərbaycanlılarda ailə-nikah münasibətləri ilə əlaqədar anlayışlara aydınlıq gətirmək üçün onların mahiyyətindən irəli gələn təsnifatdan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu təsnifata nikah formaları-monoqamiya və poliqaamiya, niah adətlərə-qohumla evlənmə, levirat və sororat, nikah üsulları-elçilik, nişan, toy və qoşulub qaçma daxildir. Bu forma, adət və üsulların hər birinin icra prosesində rəngarəng qayda, ənənə və vərdislərdən istifadə edilmişdir.

Tarixi və hüquqi kateqoriya olan nikah kişi ilə qadını intim münasibətlərini rəsmiləşdirən aktdır. İnsan cəmiyyətinin inkişaf tarixində müxtəlif nikah formaları mövcud olmuşdur. İ.Bahoven, C.Mak-Lennan, L.Morqan və F.Engelsin əsərlərində və klassik etnoqarik ədəbiyyatda ayrı-ayrı xalqlar içərisində olmuş qrup nikahlar, qoşa nikahlar, punalua və s. nikah formaları haqqında məlumat verilir. İbtidai nikah formaları ehtimal ki, Azərbaycan xalqının uzaq keçmişinə aiddir. E.ə. I əsrin sonu eramızın I əsrinin əvvəllərində yaşamış yunan coğrafiyaçısı Strabonu əsərlərində madalıqlarda poloqamiya (çoxarvadlılıq) nikah formasını olmaq haqqında məlumat verilir. Ola bilsin ki, Albaniyada da IV əsrədək poliqaamiya nikah forması olmuşdur. Bu ehtimalı xristian dininin təkkəbinliyi məcburi nikah forması elan etməsi ilə əsalandırır və belə bir nəticə çıxarılır ki, bu qadağanın səbəbi Albaniyada əvvəllər çoxarvadlılığın mövcudluğu ola bilərdi. [24] qədimdə Albaniyada çoxarvadlılığın mövcudluğu haqqında qaynaqlarda konkret fakt yoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da monoqam nikahlar təənnüm edilir. Dastanda Dirsə xan övladı olmayan arvadını hətta “baxtım çıxan qadınım” adlandırır və onun üstünə günü gətirmək belə fikrinə düşür. O, yalnız bütünoğuz bəylərinə qonaqlıq verir, acları doydurur, çılpaqlara paltar verir, və borcluların borcunu ödəyir ki, Tanrıya dua edib ona övlad diləsinlər. [25]

Orta əsrlərdə də təkərvadlılıq Azərbaycanda əsas nikah forması olmuşdur. “Koroğlu” dastanında qəhrəman Koroğlu və Nigar xanımın övladları olmur. Onlar həyatlarındakı bu boşluğu igid Eyvazı oğulluğa götürməklə doldurur [26] və monoqam ailəni qoruyub saxlayırlar. Orta əsrlərdə monoqamiya ilə yanşı, polişamiyani qalıqlarına da rast gəlinir. Orta əsrlər şifahi xalq ədəbiyyatında azad sevgiyə əsaslanan monoqam nikahlar təbliğ olunsada, məhəbbət dastanlarının dördündə polişam nikahlardan söhbət gedir. Belə ki, “Şah İsmayıl”, “Əmrah”, “Lətif şah” və “Valeh-Zərnigar” dastanlarında qəhrəmanların yalnız bir sevgilisi olur və öz sevgilərinin dalınca gedən qəhrəmanlar, sevgilələrinə qovuşan qədər başqa qızlarla tanış olub müəyyən səbəblərlə bağlı onlarla evlənməyə söz verirlər. Dastanların qəhrəmanları Şah İsmayıl-Gülzar, Ərəbzəngi və Rəhdar Pəri, [27] Əmrah-Sayad, Pəri, Sərvinaz, Lətif şah-Mehriban, Soltan və Əsma, [28] Valeh-Sənəm, Zərnigar və Xətai [29] ailə qururlar. Deməli, polişam nikahlar qədim dövrlərdə Azərbaycanda da mövcud olmuşsa da, sonra aradan çıxmış və orta əsrlərdə yalnız qalıqlar şəklində qalmışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda polişamiyani qalıqlarının saxlanmasının səbəblərini çox vaxt islam dini ilə bağlayırlar. Doğrudur, polişamiyani islam ailə hüququna zidd deyil. İslam ailə hüququ rəsmi surətdə müsəlmana dörd arvad alamağa icazə verir. Lakin polişam nikahı, çoxərvadlılığı müsəlman xalqlar arasında islam bərpə etməmişdir. Çünki, islam əhkamları nikahı kişi və qadının şəhvət hissələri ilə bağlamır. Polişam nikah müsəlman xalqların çoxunun, o cümlədən ərəblərin arsında hələ islaməqdərki dövrdə geniş yayılmış nikah forması olmuşdur. İslam dini ailənin möhkəmliyini qorumaq məqsədilə kişini qadınlara qarşı ədalətli olmağa çağıraraq çətin şərtlər qoymaq polişamiyani məhdudlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. Məhz bu məqsədlə “Qurani-Kərim” də deyilir: “Əgər (onunla) ədalətli dolanmağa əmin deyilsinizsə, o halda təkə bir (azad) qadın və ya sahib olduğunuz kənizlə evlənin. [30] Deməli, islam dininin müsəlman ölkələrində polişam nikah formasının bərpasında deyil, 2,3 və ya 4 arvad alamağ icazə verməklə, onun saxlanmasında müəyyən rolu olmuşdur.

İslamın şəriət qanunlarına görə bir neçə arvad almış kişi, “Qurani-Kərim” də deyildiyi kimi, qadına qarşı ədalətsizliyə yol

verməmək məqsədilə, hər bir ravadı üçün ayrıca ev düzəltməli idi, yəni arvadların sayı qədər iki, üç və ya dörd ailə saxlamalı idi. Deməli, poliqam nikah əsasında vahid ailə deyil, bir neçə ailə yaranırdı və bu ailələr ayrı-ayrılıqda yaşadığından çox vaxt müxtəlif təsərrüfatlar olduqlarından onları böyük bir ailə adlandırmaq düzgün olmazdı. Bu xüsusiyyət aydın göstərir ki, Azərbaycanda poliqamiya ailə forması deyil, nikah forması olmuşdur.

Azərbaycanda poliqamiya əsasən ikiarvadlılıq şəklində yayılmışdı. Ruhanilər və bəzi varlı şəxslərlə yanaşı, ortabab və yoxsu əhali arasında ikiarvadlılığın əsas səbəbi kişini birinci nikahdan övladının olmaması və yaxud yalnız qız uşaqlarının olması idi. Uşaqsızlıqla əlaqədar kişini birinci arvadın üstünə “günü” (ikinci arvad) gətirməsi müxtəlif sonluqlara nəticələnirdi. Kişi şəriətin ona verdiyi hüquqdan istifadə edərək ikinci arvad aldıqda, çox vaxt birinci arvad üstünə günü gətirməsi ilə razılaşmaq istəmirdi. İkinci arvadın özü də günü vəziyyətindən xoşallanmırdı. Evdə günü arvadlar arasında tez-tez dava-dalaş baş verirdi. Onların biri digərini ərinin gözündən salmağa çalışırdı. Çox vaxt ikinci arvadın tərəfini saxlayır və birincini boşayırdı. Belə halda poliqamiya dama etmirdi və ikiarvadlılığa çevrilmirdi. Bəzən günü arvadlar bu dava-dalaş adət edirdilər və ailədə belə gərginlik ömürlərini axırna qədər davam edirdi. Bu halda poliqamiya ikiarvadlılığa çevrilirdi. Bəzən də uşağı olmayan arvad ərinin yenidən evlənməsinə razılıq verir və əri ikinci dəfə evləndikdə boşanıb öz atası evinə qayıdırdı. Bu halda poliqam nikah baş vermirdi. Ailə həyatında elə hallar olmuşdur ki, uşağı olmayan ağıllı qadın özü ərinə ikinci arvadı almasını təklif etmiş və ərinin razılığı ilə ailədə qalıb ev işlərinə də əsas rol oynamış, günüsü isə mehriban rəftar etmiş, hətta ərini ikinci arvaddından olan uşaqlarına öz doğma övladları kimi münasibət bəsləyərək onların tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Belə hallarda poliqamiya ikiarvadlılığa çevrilirdi. Poliqam nikah formasında belə ailəni böyük ailə formasına aid etmək olmaz. Əslində, belə ailə poliqam nikah əsasında genişləndirilmiş, üç nəsildən ibarət vahid kiçik ailədir.

Poliqamiya levirat adəti isə də bağlı idi. Kiçik uşaqları olan cavan qardaşlardan biri cavan vaxtında vəfat etdikdə və onun subay

qardaşı olmadıqda, evli qardaşlardan biri mərhum qardaşını uşaqlarını saxlamaq məqsədilə o dul qalmış arvadı ilə evlənirdi. Adət buna yol verdiyinə görə camaat buna pis münasibət bəsləmirdi. Poliqam nikah əsasında levirat adəti ilə yaranmış belə ailəni, iki ailədən ibarət olduğuna görə, böyük ailə formasına aid etmək olar.

Nikah formlarında bəhs edərkən “siğə” adlanana nikaha toxunmamaq olmaz. Siğə islam dininin şüə təriqətinə mənsub olan ruhanilər və tacirlər üçün səciyyəvi olmuş müvəqqəti nikah qaydasıdır. Siğə qaydasına görə, kişi mollanın yanına gedib müvəqqəti yaşamaq istədiyi qadının adını deyir və kəbin kəsdirirdi. Siğə yalnız qadının icazəsilə bağlanan və istənilən vaxt tərəflərin hər birinin təşəbbüsü ilə pozula bilərdi. Siğə nikahdan uşaq doğulduqda kişi həmin uşağı kənar yerdə saxlayırdı. Azərbaycanda siğə nikah qaydası geniş yayılmamışdı. Xalq arasında siğə nikahla yaşayan qadınlara siğə münasibət bəslənirdi. Siğə nikahlardan olan uşaqlara “bic”, “bicbala”, “bicvələd”, “düşəngə” və s. təhqiredici ad verilirdi. Azərbaycanın mütərəqqi şair və yazıçıları, mütəfəkkirlərin həmişə siğə nikahlara qarşı çıxmış, öz əsrlərində siğəni pisləmişlər.

Nikah adətləri sırasında qohumla evlənməyə münasibət əsas yer tutur. Qohumla evlənmə adəti yalnız qohumla evlənməyə icazə verir, onu məcburi saymır. Bi adət qohum olmayanlarla evlənməyi qadağan etsəydi, onu endoqamiyanın qalığı adlandırmaq olardı, çünki söhbət qəbilə-icma tayfasından deyil, müasir qohum ailələrdən gedir. Bu sözləri ekzoqamiya haqqında da demək olşar. Qohum ilə evlənməyi qadağan edən adət olsaydı, onu ekzoqamiya alığı adlandırmaq olardı. V.Kurilyov, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı İç Oğuz bəylərin Daş Oğuzdan, Daş Oğuz bəylərini isə İç Oğuzdan evlənmələri haqqında bir məlumatdan belə yalnız nəticə çıxarır ki, Azərbaycanın bu qədim dastanında bir ənsidən törəmiş və endoqam nikahın hökm sürdüyü vahid oğuz tayfasının ekzoqam nikaha əsaslanan iki fratriyası, qəbiləsi təsvir olunmuşdur. [31] Əslində isə Azərbaycan oğuzlarının nikah münasibətlərində endoqam və ekzoqam xarakterli qəti qadağalar olmamışdır. Belə ki, Qantutralı evlənmək üçün öncə İç Oğuzdan qız axtarır. Deməli, qəbilənin üzvü isə nikah qadağan edən və yalnız qəbilədən kənar evlənməyə icazə verən ekzoqam nikah forması

Azərbaycan oğuzları arasında olmamışdır. Qanlı qoca sonra həmin İç Oğuzda, həm də daş Oğuzda oğlunun arzu etdiyi kimi qız arayıb tapmaqda qalın Oğuz elindən kənara çıxır və nəhayət Trabzonda belə bir qıza rast gəlir. Qanturalı atasının tapdığı Selcan adlı həmin qızla evlənir. [32] Bu amil göstərir ki, yalnız tayfa daxilində evlənməyi tələb edən endoqam nikah forması da Azərbaycan oğuzları arasında olmamışdı.

Azərbaycanda ta qədim zamanlardan, ən yaxın qohumlar istisna olmaqla, qohumlar evlənməyə icazə verilmirdi. Bunun qədim Albaniyanın Böyük Aran vilayətindəki Aluen (Aquen) kəndində 488-ci il yanvarın 26-də çağırılmış Alban xristian kilsəsinin böyük məclisi tərəfindən əmi və bibi nəvələrini qadağan olunması kimi məhdudiyət qoyulması sübut edir. [33] Buradan aydın görünür ki, Azərbaycanda qohumla evlənmək adəti geniş yayılmışdı və xristian dini onu müəyyən qədər məhdudlaşdırır.

Azərbaycanda qohumla evlənmə adəti sonralar islam dini tərəfindən tənzimlənmişdir. İslam ehkamına görə, Allah kişilərə, anaları, qızları, bacıları, bibiləri, xalaları, qardaş və bacılarını qızları, süd anaları, süd bacıları, qayınanaları, ögey qızları və öz belindən gələn oğullarının arvadları ilə evlənməyi və iki bacını birlikdə almağı qadağan etmişdi. [34] İslamı qəbul etdikdən sonra Azərbaycan xalqı qohumla evlənmə adətini “Qurani-Kərim”lə müəyyən edən islam dininin bu normalarına uyğunlaşdırmış və ailə məşitində həmişə ona raiyyət etmişdir. Azərbaycanda qohumla evlənmə adətin bu normaları ehkam sayıldığından onların mənşəyini araşdırmağa lüzum yoxdur.

Azərbaycanda qohumla evlənmə adətin iki qrupa bölmək olar: yaxın qohumlar və uzaq qohumlar ilə evlənmə. Yaxın qohumlarla evlənmə adəti **kuzen nikahlar** adlanır. Kuzen nikahlar dedikdə əmioğlu ilə əmiqızının və yaxud xalaoğlu ilə xalaqızının nikahları (buna ortokuzen nikahlar deyilir) və dayıoğlu ilə bibiqızının və bibiboğlu ilə dayıqızının nikahları (bunlara korsskuzen nikahlar deyilir) nəzərdə tutulur. Digər qohumlarla evlənmə uzaq qohumlarla evlənmə adətidir.

Azərbaycanda qohumla evlənmə adətində ən çox kuzen nikahlar adəti yayılmışdı. Keçmişdə valideynlər mox vaxt gənclər yaxın qohumları ilə evləndirməyə çalışmışlar. Yaxın qohumlarla evləndirmə

müxtəlif amillərlə şərtləndirilir. Onlardan biri sosial-iqtisadi amildir. Keçmiş də üçün “başlıq” və ya “süd pulu” vermək adəti geniş yayılmışdı. Bununla əlaqədar yoxsul ailənin oğlanları hər ailədən qız istməyə cürət etmirdilər. Varlı ailələr isə bir qayda olaraq sosial-iqtisadi durum cəhətdən bir-birinə münasib ailələr qız verib, qız alardılar. Belə münasib adamlar eyni sosial təbəqəyə malik olan qohumlar olurdu. Bəzi hallarda isə oğlan və qızlarda pəltəklik, şikəstlik və s. kimi fiziki qüsurlar da olurdu. Belə olduqda ata, ana, əmi, bibi, dayı, xala, qardaş və bacı elçilik üçün öz yaxın qohumlarının evinə üz tutardılar.

Yaxın qohumlardan evlənmə adətini şərtləndirən cəhətlərdən biri də mənəvi-psixoloji amil idi. Valideynlər uşaqlarının gələcək taleyi haqqında fikirləşərək qoymurdular ki, qız uşağı, el arasında deyildiyi kimi “evdə qalıb un çuvalına tay olsun”, oğlanın isə ailə qurmaq vaxtı ötsün. Yaxın qohumla evlənmə zamanı hələ uşaqlıqdan bir yerdə böyümüş gənclər bir-birinə asanlıqla isnişirdilər, bir-birini əmioğlu və ya əmiqızı, xalaoğlu və xalaqızı, dayıoğlu və bibiqızı, bibioğlu və dayıqızı kimi daha çox hörmət edirdilər. Kuzen nikah adəti ilə evlənmə zamanı gələcək ailənin bir çox məişət problemləri də öncə həll olunurdu. Xala-qayınana öz bacısı qızını, bibi-qayınana öz qardaşı qızının, dayı-qayınananın isə bir gözü bacısı qızının üstündə olurdu. Gəlin də dünən əmi, dayı, bibi deyib başlarına and içdiyi, bu gün isə həm qayınata və qayınana kimi sevdiyi əziz adamlarını hər sözünün başına ip salmırdı. Beləliklə, gəlin-qayınana, gəlin-baldız, gəlin-qayınlar və eləcə də qudalar problemləri aradan götürülürdü.

Keçmişdə ortokuzen nikah adətin, xüsusilə də əmioğlu və əmiqızının nikahına daha çox üstünlük verilirdi. Bu nikah adət ihaqqında el arasında belə zərb-məsəl də vardı: “Əmioğlu ilə əmiqızının kəbinlərini göydə mələklər kəsib” əmioğlu ilə əmiqızını nikah xalq bayatılarında da təbliğ edilirdi. Bir bayatıda deyilirdi.

“Bülbül oxur yuvada
Qanad çalar havada.
Əmim oğlu sağ olsun
Mən niyə gedim yada”. [35]

Lakin azad məhəbbəti və qarşılıqlı sevgi ruhunda tərbiyə olunmuş azəri qızları çox zaman kuzen nikah adətinə qarşı çıxır, atalarına etirazlarına bildirir və yaxın qohumlarının məcburi nişanlananda, ona ərə getməyə könülsüz razı olurdular. Xalq qohumlarında da yaxın qohumla nikah pislənir. Naxçıvan bölgəsində çöl-təsərrüfat işləri zamanı ifa olunan bir məkə nəğməsində deyilir.

“Pəncərənin mili çək,
Yandır odun, külünü çək.
Qohuma qız verənin ey!
Əngini əz, dilini çək!”

Yaxın qohumlarla nikahın sosial-iqtisadi və mənəvi psixoloji məziyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı, onun ehtimal olunan mənfi bioloji cəhətlərini də yaddan çıxarmaq olmaz. Yaxın qohumla evlənən tibb elmində “ikiqat qohumluq” adlanır və zərərli adət sayılır. Tibbi statistikanın verdiyi məlmata görə, son illərdə “ikiqat qohumluq” əsasında qurulmuş ailələrin 3-5 faizində sonsuzluq və digər irsi xəstəliklər baş verir, yəni belə nikahların nəticəsində ya kəmağıl, lal-kar, ya da anadangəlmə əsəb, qansızlıq və ürək qüsuru kimi irsi xəstəlikləri olan uşaqlar dünyaya gəlirlər. [36]

XX əsrdə Azərbaycanın ziyalı və mədəni ailələrində də yeni və mütərəqqi fikirlə yanaşı yaşlı nəsillərin nümayəndələri uşaqlarını evləndirərkən kuzen nikahlara mənfi münasibət bəsləmiş və yaxın qohum olmayanlara nikaha üstünlük vermişlər.

Nikahla bağlı adətlərə cavan yaşlarında ölmüş kişinin dul qalmış arvadına mərhumun qardaşlarından birini evlənməsi adət idə aiddir. Bu nikah adəti **levirat** (atınca-“levir” –“qayın” sözündəndir) adlanır. Azərbaycanda levirat nikah adəti çox qədimdən mövcud olmuşdur. Alban xristian kilsəsi 488-ci ildə Aluen böyük kilsə məclislərində qəbul olunmuş qanunla Albaniyanın xristian əhalisi arasında qardaş arvadı ilə evlənməyi qadağan etmişdir. [37]

Levirat nikah adətinə Azərbaycanda keçmişdə əhalinin bütü təbəqələri arasında əməl olunmuşdu. Tarixdən məlumdur ki, hələ XI

əsrdə Şirvanşah Manuçöhr düşmən tərəfindən öldürülmüş qardaşı Əbu Mənsurun dul qalmış arvadına, XII əsrdə isə sultan Qızıl Arslan mərhum qardaşı Atabəylər hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvanını dul qalmış qadını İnanç xatun ilə evlənmişdi.

Levirat nikah adətində bir tərəfdən dul qalmış cavan gəlinin ailədən çıxıb getməsinin qarşısını almaq, digər tərəfdən mərhumun uşaqlarını saxlamaq və böyütmək zərurəti nəzərə alınardı. Levirat adətində görə dul qalmış gəlinlə ilk növbədə subay qayın evlənməli idi. Bu adət Azərbaycanda da evli qardaşla mərhum qardaşın dul qalmış arvadı ilə evlənməyə icazə verirdi. Lakin levirat nikah üçün hər iki tərəfin razılığı olmalı idi, yəni Azərbaycanda levirat nikah adəti dul qalmış gəlin ilə qayın evlənməsinə icazə verirdi, onu məcburiyyətə çevirmirdi.

Azərbaycanda yalnız nikah adətlərindən biri də arvadı vəfat etmiş cavan kişinin subay baldızı ilə evlənməsində olmuşdur. Bu nikah adəti sororat (latınca “soror”-“bacı” sözündəndir) adlanır. Sororat adəti anasız qalmış uşaqların saxlanması zərurəti ilə icra olunurdu. Çünki vəfat etmiş bacının uşaqlarına hamıdan yaxşı xalçaları baxa bilərdi. Sororat adəti haqqında el arasında geniş yayılmış bir zərb-məsəl də var: “Qoy arvadı ölən o kişi fikir çəksin ki, subay baldızı yoxdur”. Azərbaycanda sororat nikah adəti də levirat nikah adəti kimi məcburi deyildi. Adət dul qalmış kişiye subay baldızı ilə evlənməyi icazə verirdi, onu buna məcbur etməirdi, həm də dul kişi yalnız baldızının razılığı ilə onunla evlənə bilərdi.

Azərbaycanda nikah adətləri ilə bağlı ənənələri sırasında azyaşlı qızların ərə verilməsi, həm də özlərində yaşlı adamlara ərə verilməsi ənənəsi xüsusi yer tuturdu. Məsum qızların çox erkən yaşlarında özlərindən yaşlı adama ərə verilməsi ənənəsi etnoqrafik ədəbiyyatda xalqın cəhaləti kimi qələmə verilir və pislənilir. Əlbəttə, bu ənənənin məhdud cəhətləri çox idi. Azyaşlı qızları uşaqlıq səadətindən mərhum edər, çox vaxt əminlikərini alçaldıb, “babaları yaşında” kişiye ərə verərdilər. Lakin keçmişdə qız uşaqlarının ərə verilməsinin obyektiv səbəbləri var idi.

Əvvələn, keçmişdə qızlar nə ərə gedir, nə işləyir, yaşları çatanda oturub ərə getmək haqqında düşünür, bir yerə yığışanda, böyük

Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” komediyasında olduğu kimi, bütün söhbətlərinin sonunu ərə getmək probleminin üstünə gətirib çıxarırdılar. Ərə getmək vaxtları ötəndə qızlar məscidə gedib şam yandırır, “bəxtlərinin açılmasını” diləyər və əhd edərdilər. “Qarıyib evdə qalmaq və un çuvalına tay olmaq” həm qız uşaqları, həm də ata-ana üçün böyük dərd idi.

İkincisi, azyaşlı cavan gəlinin ər evinə öyrəşməsi asan olurdu, lazım gəldikdə onu yeni ailəsinin ab-havasına uyğunlaşdırmaq üçün yenidən tərbiyə etmək də mümkün idi.

Üçüncüsü, cavan gəlin özündən yaşca böyük olan ərinin nüfuzunu istər-istəməz, qəbul edir və onu ailədə üstünlük mövqeyi ilə hesablaşırdı. Beləliklə, ailə başçısı problemi asanlıqla həll olunurdu.

Nəhayət, keçmiş Azərbaycan ailəsi üçün xüsusi mənə kəsb edən çoxuşaqlılıq ənənəsi. Erkən yaşlarında gəlin gedən qız 30 yaşında ikən artıq çoxuşalı ana olurdu. Çoxuşaqlı ana olmaq isə o dövrdə böyük şərəfət idi, qadın üçün bundan yaxşı xoşbəxtlik ola bilməzdi.

Müdrüklərimzi bütün bu amilləri əsrlər boyu götür-qoy etmiş, neçə-neçə nəsillərin həyat təcrübəsini ümumiləşdirmiş və “nikah yaşı normaları” müəyyənləşdirmişlər.

Azərbaycanda ənənəyə görə, “nikah yaşı normaları” oğlanlar üçün 16-18 yaşından evlənidilər. Bəzi ailələrdə isə oğlanların evlənməsi müəyyən səbəblərdən yubanırdı və bir çox hallarda 25-30 yaşlarında evlənidilər. Qızların ərə getməsi isə “nikah yaşı normaları”na uyğun olmuşdur. Bəzi hallarda isə qızları 12-13 yaşlarında ərə vermişlər.

Azərbaycanda ər ilə arvad arasında yaş fərqi məsələsinə münasibət müxtəlif olmuşdur. Keçmişdə Azərbaycanda ər arvadın əksər hallarda 10-15, bəzən hətta 20-25 yaş böyük olurdu. Xalqın empirik biliklərinə əsasən tədqiqatçılar isə müəyyən etmişlər ki, ər arvadın ən azı 3, ən çoxu 7 yaş böyük olması daha əlverişli seçimdir. [38]

Ailə-nikah münasibətlərində bəzən valideylərin sosial-iqtisadi təmayüllü mövqeyləri ilə gənclərin pak məhəbbət hissləri, azad sevgi amalları qarşı-qarşıya gəlirdi. Bu uyğunsuzluq isə qızqaçırma kimi evlənmə üsulunu şərtləndirmişdir. Adətən, Azərbaycanda iki cür

qızqaçırma adəti olmuşdur: qızın sevdiyi oğlan qoşulub qaçması və qızın zorla qaçırılması.

Qızların zorla qaçırılması halları tarixdən məlumdur. Xalq qızların zorla qaçırılmasına mənfi münasibət bəsləmişdir. Xalq dastanlarında qızların zorla qaçırılmasına cəhdlər və qızların bu zorakılıqdan qorunmaları barədə təsvirləri vardır. Azərbaycan məhəbbət dastanlarında adlı-sanlı, var-dövlətli adamların qızlara qarşı zor işlətməsi təsvir edilir. Belə ki, “Abbas və Gülgəz” dastanında Şah Abbas Gülgəzi, “Novruz və Qəndab” dastanında Mahmud paşa Qəndabi, “Seyid və Pəri” dastanında Hasan paşa Pərini zorla almağa cəhd göstərirlər, lakin niyyətlərinə nail ola bilmirlər. Qarşılıqlı sevgi, məhəbbət olan yerdə zor da heç bir iş görə bilmir, qız istəmirsə qoşunla da onu almaq mümkün olmur. Dastanların bu ruhu zorla qızların qaçırılmasına xalqın münasibətinin təzahürüdür.

Azərbaycanda qızın könüllü qaçırılmasının iki səbəb olmuşdur. Bunlardan biri qızın valideylərinin onu istədiyi oğlana vermək istəməməsi, ikincisi isə oğlanın ailəsinin toy etməyə maddi imkanın olmaması. [39] Qızın istədiyi oğlan tərəfindən könüllü qaçırılması zamanı ara arvadı və ya başqa bir şəxs vasitəsilə qabaqcadan qızla əlaqə saxlanılır və sərtləşdikləri vaxt qız evdən çıxaraq oğlana qoşulub qaçır. Çox zaman igid oğlanlar “Koroğlu” qəhrəmanın dastanlarındakı olduğu kimi sevdikləri qızları gizli deyil, zorla qaçırdırdılar. Xalq qəhrəmanı Koroğluya Nigarı xəlvəti oğurlayıb aparmaq ağır gəlir. O, Nigar deyir: “Mən səni Çənlibelə bu cür apara bilmərəm. Sonra deyərlər ki, “Koroğlu gedib Xotkarın qızını oğurlayıb gətirib”. [40] “Koroğlu” dastanında təsvir edildiyi kimi, əksər hallarda qız qaçırıldıqdan sonra olan toy da edirdi.

Qaçan qıza yaxşı münasibət bəslənilmirdi. Bəzən valideylər qaçan qızlarla aylarla danışmırdılar. Qızın atası yalnız el tənəsilə yumşaldıqdan və ağsaqqallar məsləhət gördükdən sonra barışığa razılıq verirdi. Rəsmi barışıqdan sonra qızın “ayaq açdısına” icazə verilirdi. Adətə görə, qaçan qıza cehiz verilmirdi. Lakin imkanlı ailələrdə bəzən barışıqlardan sonra qıza cehiz də verilirdi.

TOY

Azərbaycanda evlənməyin ənənəvi yolu qızı elçilik vasitəsilə ilə nişanlayıb toy etmək olmuşdur.

“Toy çoxlu adət-ənənələrlə müşayiət olunan, qızbəyənmədən başlamış gəlinin ər evində üzə çıxmasınadək davam edən çoxtəbəqəli, mürəkkəb mərasimdir”. [41]

Xalq arasında “toy” dedikdə müasir evlənmə prosesinin son mərhələsi, qonaqlıqla başa çatan şənlik, çalıb oynamaq mərasimi nəzərdə tutulur. Bu da təsadüfi deyildir. Ulu babalarımız “toy” dedikdə, şənlik məclisi, qonaqlıq, yeyib-içmək, çalıb-oynamaq başa düşüblər. El arasında deyilir: “Filankəs şadyanalıq edib toy çaldırıldı”. Bu fikir “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz təsdiqini belə tapmışdır: “Xanlar xanı Bayındır ildə bir kərə toy edib Oğuz bəylərin qonaqlardı”. [42] Evlənmə prosesini son mərhələsində icra olunan qonaqlıq-şənlik məclisi isə “Kitabi-Dədə Qorqud”da “toy-düyün” adlandırılır: “Qırx gün, qırx gecə toy-düyün edərdilər”. [43] Odur ki, bütövlükdə evlənmə prosesi üçün etnoqrafik anlayış kimi “toy-düyün” ifadəsinin işlədilməsi daha məqsədə uyğundur və gerçəkliyi daha dolğun əks etdirdiyinə görə elmidir.

Azərbaycanda evlənmək prosesi bir neçə mərhələdən ibarət olmuşdur: qız bəyənmə, elçilik, nişan və toy şənliyi.

Toy-düyün, hər şeydən öncə, qız bəyənmədən başlayırdı. Qız seçərkən bir sıra şərtlər nəzərə alınır. Qız seçərkən anasının kimliyinə xüsusi fikir verilirdi. Bununla əlaqədar el arasında geniş yayılmış zərb-məsəl vardı: “Qırağına bax beznini al, anasına bax qızın al”. Qızın özünün gözəlliyi, qənd-qaməti, sadəliyi, evdarlığı, işgüzarlığı, ağılı, mərifəti və başqa keyfiyyətləri də nəzərə alınır. Evlənərkən qızların hansı keyfiyyətlərinə fikir verməsini ən yaxşı nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında verilmişdir. Oğuz elinin bilicisi Dədə Qorqud qadınları dörd qismə bölürdü:

“Qarılar dörd dürlüdür:
Birisi solduran soydur.
Birisi dolduran toydur.
Birisi evin dayağıdır

Birisi necə söylərsən bayağıdır”. [44]

Dədə Qorqud sabah-sabah yerindən durur, əl üzünü yumadan doyunca yeyib naşükür olan “solduran soydur”ları, səhər sübhdən durub el-obanı gəzib söz gəzdirən “dolduran toydur”ları, qonağa mərifətsizlik göstərən ərinin sözünü qulaqardına vuran “bayağı” qadınları deyil, qonaq qəbul edib yola salmağı bacaran qadınları ailə ocağına övrət gətirməyi məsləhət görürdü.

Qızı bəyənmək üçün birinci növbədə onu görmək lazım idi, həm də tək-cə oğlanın özünü deyil, onun ailə üzvlərini də qızı görüb bəyənməsi vacib idi. Keçmişdə qızı 10-12 yaşına çatanda sonra əl-ayağı küçədən-bacadan yığılırdı. Çox vaxt oğlanı anası, xalası, bibisi və ya bacısı qızı toyda, yasda, bulaq başında, bayram və el şənliklərində, şəhər yerində həm də hamamda, şəhər kənarına seyrə çıxan zaman, ya da başqa bir şəraitdə görüb bəyənərdi. Sonra oğlan anası ərinə deyirdi ki, bir nəfər göndər qohum-qonşudan öyrənsin ki, görük kimin qızıdır, kimlərdəndi, bizə münasib ailədənirmi, həm də qızın anasının ağzını arasın.

Başqa bir halda isə kimdə yetişmiş qız olduğunu biləndə dərhal ora saymaz-yana bir qadın gönərdirdilər. Həmin adın bir bəhanə ilə gedib qızı görər, onun haqqında xəbər gətirərdi. Sonra oğlanın anası və bacısı qızgilə gedərdi. Bu vaxt qızın gözü qapıda, qulağı səsdə olardı gələnlərin niyyətini hiss etsə də, qız özünü bilməməzliyə vurur, çay gətirər, qonaq kimi qulluq göstərərdi. Söz-söhbət əsnasında qızın anasını gələnlərin oğlan anası və ya bacısı olduğunu bilib daha da hörmət edər, mehribanlıq göstərərdi.

Azərbaycanda, adətən qız ərə verilərkən rəyi soruşulmurdu. Bu, adət şəklini aldığı üçün qızdan rəy soruşulanda da o: “atam-anam bilər”, -deyə cavab verərdi. Kübar ailələrdə isə qızın rəyi soruşulur və vaxt əsas götürülürdü. Azərbaycanda kübar dairələrdə keçmişdə “qız görmə”, “qız bəyənmə” adəti isə yanaşı qız tətəfindən “oğlan görmə”, “oğlan bəyənmə” adəti də olmuşdur.

Qız evi də öz növbəsində layiqli bir ailə dəyanətli bir oğlanla qohum omağı arzulamışdır. “Oğlan görmə” adəti də onu imtahanı çəmkə adəti ilə bağlı idi. Azərbaycanda bəzi hallarda qız evi oğlanı

imtahana çəkmək üçün ona kötük yardırar, keçənin ucunu buraxmamaq şətilə biz ilə çarıq tikdirər və s. işlər gördürərdilər. Oğlanın qız evi tərəfindən imtahana çəkilməsini klassik nümunələrindən biri də “Dədə Qorqud” dastanında Trabzon hakiminin qızı Selcanı Qanturalıya verməmişdən öncə onu ağır imtahana çəkməsidir. Qanturalı vəhşi buğa, aslan və buğra (erkək dəvə) ilə vuruşub öldürdükdən sonra qızın atasının rəğbətini qazanır. Bu həm də qız üçün “oğlan görmə” səhnəsi olur. Qanturalı heyvanlarla döyüşmək üçün meydana girərək, niqabını çıxardanda köşkdən baxan Selcan onu görüb bir könlüdən min könlüə aşıq olur. [45]

Azərbaycanda bəzən “qız bəyənmə” və “oğlan görmə” adətlərinə ehtiyac olmurdu. Bu, xalq arasında “beşiklərtmə” (“beşikləsmə”) və ya “göbəkəsmə” adalanan adətin icrası ilə bağlı olurdu. Adətə görə, oğlanın və qızın valideynləri övladlarını hələ beşikdə ikən adaxlayırdılar. Bir çox hallarda övlad həsrəti çəkən kişilər, arzuları yerinə yetərsə, övladlarını bir-biriylə evləndirməyi əhd edərdilər. “Beşikləsmə”, həqiqi mənada kəbin olmasa da, bir növ rəmzi nikah idi. Valideynlərlə bərabər bütün qohum-əqraba bilirdi ki, “beşikləsmə” olan uşaqlar böyüdükdə evlənilib ailə quracaqlar.

“Beşikləsmə” adəti həm mənəvi həm də iqtisadi səbəblərlə bağlı idi. İqtisadi səbəb böyük ailələrdə və patronimik qruplarda varidətlərin parçalanmasına yol verməmək, varidətin bir nəslin daxilində saxlanması zərurəti ilə əlaqədar olmuşdur. Mənəvi səbəb qohumluq əlaqələrinin, dostluq münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə izah edilir.

“Beşikləsmə” adəti zamanı oğlan və ya qız uşaqları hələ beşikdə, yəni qundaqda ikən onların valideynləri sövdələşib uşaqlarını bir-birinə deyikli edir, bunun təsdiqi kimi qızın beşiyinə kərt (nişan) qoyudular. “Beşiklərtmə” sözü də buradan yaranmışdır. Bəzi hallarda qız uşağı oğlan uşağından sonra doğulurdu. Uşaqların valideynləri qabaqcadan sərtləşdiklərinə görə mamaça körpənin göbəyini kəsən zaman “göbəyini filankəsin oğluna kəsirəm” sözlərini deyirdi. Buradan da “göbəkəsmə” ifadəsi meydana çıxmışdır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində oğlanın anası qundaqda olan qız uşağını köynəyini

yaxasından salıb ətəyindən çıxarmaqla “beşik-kəsmə” mərasimini yerinə yetirirdi.

Bəzən “beşik-kəsmə” adəti ilə deyili olmuş uşaqların “nikahı” böyüdükdən sonra uğursuzluqla bitirdi; valideynlər öz əhdlərinə dönük çıxırdılar. Hadisələrin belə dönümü şifahi xalq ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. “Əsli və Kərəm” dastanında Gəncədə Ziyad xanla Qara Keşiş arasında belə bir əhd bağlanmasına baxmayaraq, uşaqlar böyüdükdən sonra keşişin dönüklüyü üzündən onların aqibəti faciə ilə başa çatır. “Tahir və Zöhrə” dastanında isə sultan Hatəm ağa qardaşı vəzir Əhməd arasında övladları olarsa onları bir-birilə evləndirmək bardə əhd bağlanır. Tanrı sultan Hamətə bir qız, vəzir Əhmədə isə bir oğlan verir. Lakin uşaqlar böyüdükdə sultan Hatəm öz sözünə dönük çıxır. [46] Bəzən də qızın atasını öz əhdinə dönük çıxması ilə bərabər, qıza da böyüdükdən sonra öz deyiklisi olana oğlana getmək istəmirdi. Belə vəziyyət iki nəsil, iki ailə arasında gərgin münasibətlərin yaranmasına səbəb olur, düşmənçiliyə çevrilirdi.

“Beşik-kəsmə” adəti ilə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında deyildiyi kimi, bir-birə “yavuqlu” elan edilən körpələr böyüdükdən sonra el arasında onları “deyikli” adlandırırtdılar. Adətə görə, deyikli qıza büütn bayramlarda nişanlı qız kimi “bayramlıq” aparardılar. Deyiklilər nikah yaşına çatdıqda rəsmi “elçilik” vasitəsilə əhdi təzələyib toy-düyün mərasimlərinə başlamaq olardı.

Oğlan adamlarını qızı bəyənməsindən, yaxud da oğlan və qızın bir-birin bəyənməsindən sonra ilk razılaşıma, qeyd edildiyi kimi, oğlanın və qızın anaları arasında olurdu. Oğlanın fikrini bilən ana qız anasının yanına “ağız aramaya” gedərdi. Çox vaxt qız anasını fikrini bilən oğlan anası, el arasında deyildiyi kimi “bəlgə”- gəlin üçün baş örpəyi və qızıl üzük qoyub gedərdi. Bu adətə oxşar hadisə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da təsvir edilir. Beyrək və Banıçiçək görüşdükdən sonra Beyrək barmağındakı qızıl üzüyü çıxarıb Banıçiçəyi barmağına taxır və deyirdi ki, qoy bu aramızda nişan olsun. [47]

“Qız bəyənmə” adətindən sonra gələn elçilik mərhələsi azərbaycanlıların ailə məişətində xüsusi diqqət mərkəzində dayanan hadisə hesab edilir və ona böyük əhəmiyyət verilirdi.

Elçi göndərməzdən əvvəl qohumlar və ağsaqqalarla məsləhətləşmək qədim çağlardan xalq ənənəsi olub.

Xalq arasında elçi xüsusi nüfuza malik olmuşdur. Elçiliyə el içində xüsusi hörmət qazanmış, sözü keçən adamlar göndərilirdi. Elçi göndərilən şəxs istedadlı olmalı, ünsiyyət yaratmağı, xaq arasında deyildiyi kimi, “qız atası daşda olsa, onu yumşaltmağı” bacarmalıydı. Elçi xoşagəlimli sözlər seçməli, ürəyə yatmalı sözlərlə birbaşa mətləbə keçməli və fikirlərini əsaslandırma bilməliydi.

Keçmişdə qız evinə elçiləri göndərməzdən əvvəl molla yanına gedib “istixarə” açırdılar, yəni kitaba baxıb hansı günün düşərli olması haqqında məsləhət alırdılar. Elçiliyə, adətən üç-dörd kişi və bir-iki nəfər qadın gedirdi. Elçilərin tərkibində oğlanın babası, atası, əmisi və dayısı olardı. Oğlanın atası sağ olmadıqda onu əvəzi kimi böyük qardaş gedə bilirdi. Qız uzaq eldən və yaxud qonşu kənddən olduqda elçilərin arasında oğlan nəslindən bir ağsaqqal, ləyaqətli, el arasında deyildiyi kimi, “urvatlı” bir adamın olması məsləhət bilinirdi. Qadınlar oğlan anası, xalası və ya bibisi olardı.

Adət-ənənəyə görə, elçilər qızın ailəsi tərəfində hörmət və izzətlə qarşılanırdılar. Çünki, elçi Allah elçisi sayılırdı. Qızı vermək niyyətləri olmasada belə elçiyə ehtiram göstərmək, onu ləyaqətlə qəbul edib, yola salmaq hər bir ailənin borcu hesab edilirdi. Elçiləri qarşılayan kişilər onlar “xoş gəlmisiniz” deyib qonaq otağına aparırdılar. Elçilərə gələn qadınları isə başqa bir otağa ötürərdilər. Elçilərə münasibət müsbət olardısı, qızın anası hörmət əlaməti olaraq oğlanın anasını boyunun qucaqlayıb üzündən öpərdi. Qonaqların qabağında süfrə açılsa da oğlan adamları “həri” cavabını almayınca süfrəyə əl uzatmazdılar. Bəzən qız evinin bu elçiliyə münasibəti müsbət olduqda, süfrəyə baldan ahzırlanmış şərbət də qoyulardı. Qızın razılığı el arasında deyildiyi kimi, “hərisi” verildikdən sonra “Allah mübarək eləsin”, -deyib süfrədəki çaya qənd salar, şirinçay və ya qəndlə “ağızlarını şirin edərdilər.” Sonra oğlanın və qızın analarını qonaq otağına çağıraraq bu sevindirici xəbəri onlara bildirər və süfrədəki təamlardan yeməyə başlardılar. Süfrəyə aş (plov) da verilərdi. Qadınlar o biri otağa qayıdıb hamıya gözyaşındılığı verərdilər. Oğlanın anası gəlinin çağıraraq barmağına nişan üzüyü taxar,

başına ipək örpək salardı. Bu, Azərbaycanın bir çox bölgələrində “bəlgə”, bəzi bölgələrində isə “xatircəmlik” adlanırdı.

Qız üçün elçi gəlməsi xəbərini qohum-əqrəba, qonum-qonşu sevinclə qarşılayar, qızın ata-anasını və bütün ailə üzvlərini təbrik edərdilər. Qızın “hərisi” verildiyi gündən olan və qız bir-birinə “deyikli” hesab edilirdi.

Elçilərə rədd cavabı verildikdə də çox ədəb-ərkanla, elə tərzdə deyirdilər ki, oğlan tərəfi bundan inciməz və düşməyə çevrilməzdi. Böyük Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasında elçilik edən Məcnunun atası birbaşa mətləbə keçərək məqsədini lakonik dildə ifadə edir və eləcə də lakonik, həm də məntiqə əsalandırılmış rədd cavabını alır. [48] Bu ənənəyə Azərbaycanın digər dühası Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında da rast gəlinir. Leylinin atasın elçiliyə gəlmiş Məcnunun atasına, onun şərəf və ləyaqətini gözləmək məqsədilə lakonik tərzdə rədd cavabı verir:

“Sən çox gəldin, səfa gətirdin,
Torpaqlardan bizi götürdün!
Müşkülçə xitabdır xitabın,
Bilməm necə verəyim cavabın?
Qürbün bilirəm mənə şərəfdir,
Əma xələfin əcəb xələfdir.
“Məcnun”-deyə tən edər xələyiq
Məcnuna mənim qızım nə layiq?” [49]

Poemada Leylini atası hümanistlik göstərərək Məcnunun atasının ümidini qırmır, “tədbir gör oğlan sağalsın”, və “oğlun sağalarla qız onun olsun”, -deyə əhd edir.⁵⁰

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrdən-dastanlardan, nağıllardan məlum olur ki, keçmişdə qız atası elçilərə münasibətdə ədəb-ərkan gözləyərək rədd cavabı əvəzi başqa bir yol seçərdi, oğlanın qarşısında yerinə yetirilməsi müşkül olan ağır şərtlər qoyardı.

Azərbaycanın əksər bölgələrində nişan və çirni bir yerdə olardı. Bəzi bölgələrdə bu mərasimə “ağsaqqal plov” da deyilirdi. Nişanda qız

üçün üzük və şal aparıldığına görə bu mərasimə Bakı, Lənkəran, Təbriz və başqa bölgələrdə “şal-üzük” aparma da deyilirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında nişan aparmaq və şirni içmək mərasimi “kiçik dügün” adlandırılmışdır. Dastanda deyilir: “yalançı oğlu yalıncaq qızı alır oldu, kiçik düyünü elədi, ulu düyünə vədə qoydu”. [51]

Nişan təyin olunduğu gün gündüz oğlanın evindən qız evinə nişan xonçası aparılırdı. Xonçaya üzük və baş örpəyi-tirmə şal ilə bərabər, ailənin imkanına görə də sırğa, bilərzik, boyunbağı, medalyon və s. zinət əşyaları, Gəncə kələyağısı, 1-2 dəst paltarlıq parça və şirniyyat məlumatı qoyulardı. Axşam üstü 15-20 nəfər oğlan adamı-yaxın qohum, dost və tanış qız evinə gələrdi. Nişan zaman bəy oğlanın anası və bacısı ilə yanşı yaxın qohumları da xonça tutar və hərəsi öz xonçası ilə qız evinə gedərdi. Nişana qız tərəfindən də qonaq dəvət edilərdi. Yeyib-içdikdən sonra qonaqların hər biri öz yaylığına bir qədər noğul, konfet və şirniyyat yığıb evlərinə aparardı. Nişan xonçasının qablarını boş qaytarmazdılar. Həmin qablarda qız evindən oğlan evinə “qənd başı” xonçası göndərilərdi. Kəllə qəndin baş hissəsini sındırıb bu xonçaya qoyardılar. Xonçada olan şəkərbura, şəkərçörəyi, paxlava, şorqoğalı və s. ilə birlikdə toy plovundan da oğlana pay göndərilərdi.

“Deyikli” qız və olan artıq nişandan sonra rəsmi olaraq “nişanlı” və ya “adaxlı” hesab edilirdilər. Azərbaycanda nişanlı qızın qədim zamanlardan bəri “nişanlı” və ya “adaxlı” adlanması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da öz əksini tapmışdır. Dastanda deyilir: “...Bu otaq...Baniçiçək otağıymış ki, Beyrəyin beşikkərtmə nişanlısı, adaxlısıydı”. [52] Nişan aparılan gündən etibarən nişanlı qız adaxlısının qohum-əqrabasından yaşınmalı, üzünü gizlətməli idi, adaxlı oğlan da öz nişanlısının qohumlarında qaçmalı idi.

Nişandan sonra qız və oğlanın rasında məhəbbətin daha da möhkəm olması və onların bir-birinə isnişməsi üçün, qızın atasının xəbəri olması şərtiə anası adaxlı oğlana şərait yaradırdı ki, xəlvəti qızın yanına gəlsin. Bu adət el arasında “adaxlıbazlıq” və ya “nişanbazlıq” adlanırdı. Böyük Üzeyir Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” musqili komediyasında Azərbaycanın şəhər yerlərində “adaxlıbazlıq” adətinin gözəl təsviri verilmişdir. [53] Azərbaycanı aran Qarabağ bölgəsində isə nişandan 1-2 gün sonra nişanlı oğlan hər iki ailənin razılığını almaq

şərtlə qız evindən gəlmiş “qənd başı” xonçasındakı kəllə qəndin baş hissənin üstünə bir qədər şirniyyat və bəxşislər qoyub yaxın dostu ilə birlikdə nişanlı qızın qonşusu evinə “nişanbazlıq” gedərdi. Qonşu arvad “qəndbaşı” və sovqatı aparıb qız evinə verərdi qızın anası isə xörək hazırlayıb oğlana göndərərdi. Xörək isə bərəkət qızın anası adaxlı oğlan və onun dostu üçün içində müxtəlif əşyalar olan iki xonça düzəldərdi. Oğlanın dostu xələtini alıb gedərdi, oğlan isə qalıb nişanalısı ilə görüşərdi. Azərbaycanın bir çox bölgəsində qızın atası çox halda “nişanbazlığa” razılıq vermədiyindən nişanlı oğlan və qız toy gecəsinə qədər bir-birilərini görməzdilər. [54]

“Novruz”, “Ramazan” və “Qurban” bayramlarında oğlan evi nişanlı qıza bayramlıq göndərirdi. Bu adətə Şəki bölgəsində “Qudalıq” deyirdilər. R.Əfəndiyev Şəkiddə qudalıq “adəti bel təsvir edir: “bayramlarda oğlan evi nişanlı qızın bayramlığını göndərirdi. “Novruz” qabağı “çərşənbə yemişi”, “Qurban” və “Ramazan bayramlarında tel halva, paxlava, peşvəng və s. halvalar xonçası, üstündə də əlbəsəlik (paltarlıq-red.), ipək parça göndərilirdi. “Qurban” bayramında boğazında ipək parçadan əlbəsəlik olan qoç göndərilərdi. Bu xonçaların qarşılığı qız evi tərəfindən göndərilməli idi. Məsələn, qız evininin oğlan evə “Qurban” qoyununun ətindən qutab, lüləkabab, girs və dolma göndərməsi adətdi”. [55]

Adətə görə, nişanlı qıza atasının evində olduğu müddətdə oğlan evi geyim alıb göndərməyə borclu idi. Bakı şəhərində yay aylarında qız evi bağa köçərkən, olan evi “bağbaşı” aparmalı idi. H.Sarabski bu barədə yazırdı: “Şorqoğalı, şəkərbura, şəkərçörəyi, qənd, çay, qız üçün yay paltarı, əla akulə düyüsü hazırlanıb gəlinlərinin görməyə bağa gedərdilər. Bunun adına da “bağbaşı” deyərdilər”. [56]

Nişandan sonra olan evi böyük toya hazırlaşmağa başlardı. Gəlin üçün paltar və zinət əşyaları alınır, toy tədarükü görülərdi. Bu müddətdə də qız evi cehiz tədarükünə başlardı. İmkanlı və ehtiyatlı ailələrdə qızları üçün cehizi lap kiçik yaşlarından hazırladılar. Gəlinin köçməsinə az qalmış qohum və qonşular qız evinə yığışar, gəlini yorğan-döşəyinin sırıyar, cehizlərini qaydaya salardılar.

El adətinə görə, toy-düyün şənlikərindən əvvəl gəlin köçən qız qohum-əqrəba tərəfindən qonaq çağrılardı. Qonaqlıqların sonunda

qohum-qardaş gəlin köçəcək qıza yorğan, döşək, yastıq, xalça, nalça, nazbalşı, mis qazan və qab-qacaq və s. hədiyyə edərdi. Həmin hədiyyələr gəlinin cehizinə əlavə olunurdu.

Ənənəyə görə oğlan və ya qız evi axundə və el ağsaqqalları ilə məsləhətləşdikdən sonra razılaşıb toy şənlikərini gününü müəyyən edirdi. Öncə qız evində toy şənlikəri olardı. Adətə görə qız evindəki toy xərcini oğlan evi çəkərdi. Oğlan evindən boynuna qırmızı parça bağlanmış və ya başına qırmızı rəng vurulmuş bir neçə qoç və ərzaq məhsulları göndərilərdi.

Qız evində təşkil olunan toy şənlikərindən biri “paltarkəsdı” adlanırdı. Şirvan bölgəsində ona həm də “bazarlıq” deyilirdi. “Paltarkəsdı” günü çalğıçıların iştirakı ilə oğlan evindən başlayaraq çalıb-oynayırdılar. Günorta üstü gəlin üçün alınmış pal-paltarı sandığa, şirni-xuşkəbər və ərzaq məhsullarını isə zənbillərə yığıb musiqi sədaları altında qız evinə aparardılar. Şeyləri qız evinə gətirən kişilər çalıb-oynayanlara tamaşa etdikdən sonra bir stəkan çay içərək gedərdilər. Qadınlar isə ürəkləri istədikləri qədər rəqs edər, şənlənərdilər. Sonra isə oğlanın anası “başibütöv”, yəni əri, oğlu və qızı olan bir qadınla otaqların birindən paltarları çıxarıb xonçalara yığardı. Oğlanın qohumlarından bir neçə qadın xonçaları başlarına qoyub oynaya-oynaya məclisə gətirər və ortada yerə qoyardılar. “Başibütöv” qadın xonçaların yanında oturaraq şeyləri bir-bir götürər, ayaq üstə durmuş başq bir qadına verərdi. Öncə gəlinin baş örpəyi verilərdi. Ayaq üstə durmuş qadın da baş örpəyini məclisdəkilərə göstərib deyərdi: “Bu gəlinin baş örpəyi! Allah mübarək eləsin, görənlər görüb, görməyənlər də görsün!” Beləliklə, gəlin üçün gətirilmiş bütün şeylər nümayiş etdirilər və sonra yenidən xonçalara yığılardı. Sonra birini oğlanın anası platarların üstünə pul atardı. Qızın anası da bir o qədər pul atardı. Daha sonra oğlanın və qızın bütün qohumları, qonşuları və tanışları hallı-halına görə paltarların üstünə pul atardılar. Oğlanın və qızın anaları pul atanları yaxşı yadda saxlayırdılar ki, gələcəkdə əvəzini çıxsınlar. Yığılan pullar ayaqüstə duran həmin qadına verilərdi. Ona görə də çox vaxt vəzifə üçün dul qadın seçirdi ki, yığılan pullar ona kömək olsun. Paltarları aparıb o biri otaqda yenidən sandığa yığıdıqdan sonra oğlanın anası sandığı qıfıllayıb açarını qızın anasına verərdi. Başqa bir evdə isə

evin kişiləri qənd və noğulu nəlbəkilərə yığardılar. Hər nəlbəkiyə bir ovuc qənd və noğul qoyulardı. Bir qadın həmin nəlbəkini bir qaba yığıb məclisə gətirər və qonaqlara paylayardı. Şirniyyat alanlar “mübarək olsun” deyib noğul il qəndi yaylıqlarına başladırıdılar. Məclisin sonuna qızın anası ən yaxın adamalrından on-on beş nəfərə “paltarkəsdiyə” qalmağı təklif edərdi. Oğlanın anası da qabaqcadan bir o qədər qadının vədəsini alardı.

Quba bölgəsindəki “paltarkəsdi” mərasimi paltar bə “bazarlıq” aparıldıqdan sonra, ayrıca təyin olunmuş bir gendə olardı. R.Babayeva Quba şəhərində “paltarkəsdi”ni belə təsvir edir: oğlan anası qız evinə xəbərdarlıq göndərin sabah bir neçə qadınla “paltarkəsdi”yə gələcəyini bilirdi. Qız anası oğlan evindən xəbər bilən kimi tədarükə başlar və ən yaxın adamlarına bir neçə qadına : “Sabah bizə paltarkəsdiyə gəlin”, - deyər xəbər göndərirdi. O günün sabahı nahar vaxtı dəvət olunanlar qız evinə paltarkəsdiyə gedərdilər. Oğlanın anası da on nəfərə yaxın qohum-qonşu ilə gələrdi. Gələnlər xalılar üstündə nalçalar üstündə oturub söhbətə başladılar. Onların qəşərinə süfrə salınar və şirin çay, pendir, çörək, şəkərtıxma, şorqoğalı və i.a. şirniyyat gətirilərdi. Paltarkəsdiyə yığışanlar yeyib-içib: “Mübarək olsun, oğullu-qızlı olşsun!” –deyin süfrədən çəkildikdən sonra yemək süfrəsi yığılar və otağın ortasına “dəstərxan” süfrə, Quba bölgəsində deyildiyi kimi, “qələmkar” süfrə salınardı. Qız adamı palat sandığını gətirib ortalığa qoyar və paltarları çıxarıb süfrəni üstünə qoyardılar. “Başibütöv” qadın paltar bişirməyi bacarırdısa, qızın həmin paltarlarının üstünə parçadan biçərdi. Biçməyi bacarmayanda isə parçanın üzərinə qayçı qoymaqla kifayətlənərdi. Paltar kəsildəndən sonra hamı: “Allah mübarək eləsin, oğullu-qızlı olsun, qoşa qarısın!”- deyərdi. Paltar biçilib qurtarandan sonra bütün paltar-parça sandığa yığılar və bir yana qoyulardı. Yenidən qonaqların qarşısına süfrə sərilər və bir qadın öncə oğlanın anasının, sonra isə o birilərinin əlinə aftafa-ləyəndə su tökərdi. “Paltarkəsdi”yə çağırılanlara varlı ailələrdə zəfəranlı aş, toyuq plov, yanında səbzioqurma, çığırtma, badımcan dolması və nar qovurması, orta səviyyəli ailələrdə südlü plov (yanında qarası, kişmiş, xurma və quru kütüm və ya xəşəm balığı olmaqla), yoxsul ailələrdə bozbaş, dolma və dovğa verilərdi. Yeməkdən

sonra qadınlar mürəbbəli və ya limonlu çayı içib, xeyir-dua verərək dağılışırdılar. [57]

“Paltarkəsdi” mərhələsindən sonra toy-düyünü son mərhələsi olan böyük toy başlayardı.

Qaynaqlarda Azərbaycanda qədim toyun 40 gün-40 gecə edilməsi haqqında məlumat vardır. XIX-XX əsrlərdə isə böyük toy varlı ailələrdə 7 gün-7 gecə, orta təbəqəli və yaxud yoxsul ailələrdə 3 gün, çox vaxti isə bir gün davam edirdi.

Toy şənliyinə 2-3 gün qalmış “çağırışçı”, bəzi bölgələrdə “salaçı” və ya “xəlfə” adlanan bir nəfər müəyyən qədər noğul verib adamları toya dəvət etməyə göndərirdilər. Çağırışçı evləri gəzib noğulu paylar və adamları toya dəvət edərdi. Dəvət olunanlar “mübarək olsun”, - deyib şirni nəlbəkiddə yumurta, meyvə və yaxud xırda pul qoyardılar.

Toya bir neçə gün qalmış oğlan evində çörək və yaxud yuxa bişirib tədarük görürdülər. Ətlük heyvanlar isə toydan bir gün əvvəl kəsilərdi. Həmin axşam yaxın qohumlar və qonşular bəy oğlanın evinə məsləhətə yığışırdılar. Bu vaxt sabahkı toy üçün heyvanlar kəsilər və ət tədarük edilərdi. Kişilərdən bir-iki nəfər ət doğrayar, qadınlar isə dolmalığ və lüləkabablıq əti döyüb hazırlayırdılar. Bu ənənə Şirvan bölgəsində “danakəsdi” adlanırdı. Qadınlar isə öz aralarında ona “ətdöydü” deyirdilər. “Danakəsdi” zamanı kəsilmiş heyvanların içalatından qovurma hazırlayıb gələn qonaqlara axşam yeməyi verirdilər. Yeməkdən sonra vəzifə bölgüsü aparılırdı: toyxana quranlar, toyu idarə edəcək adamlar, xörək bişirənlər, xörək paylayanlar, çayçı, çay paylayanlar, qonaq qarşılayanlar, gəlin gətirmək üçün gedəcək adamlar, çalğıçıların dalınca gedənlər və s.

Toy şənliyi üçün bəy oğlanın həyətinə və ya maşqa münasib yerdə böyük çadır qurulurdu. Ona “toyxana”, və ya “mağar” deyilirdi. Toy Azərbaycanın bütün bölgələrində qara zurna ilə başlayırdı. Zurnaçılar toyxanaya gələndə kimi hündür bir yerə çıxıb çalmaqla toyun başladığını xəbər verərdilər. Uzaqdan zurna səsi eşidən kənd əhli toyxanaya trəf axışardı. Toya gələnlər təzə və təmiz paltarlarını geyər, bəzənərdilər. Toy kənd əhalisinin ümumi şənliyinə çevrilərdi.

Azərbaycanda ailə-məişəti ilə bağlı adət-ənənələrin incisi toy-düyün idisə, toy şənliklərini bəzəyi musiqi idi. Toya varlı ailələr

xanəndə, sazandalar və aşıqlardan ibarət bir neçə musiqiçi dəstəsi dəvət edərildilər. Yoxsul ailələrin toyunda isə musiqiçilər zurna-balaban və nağara-qaval çalanlardan ibarət olardı. Toyu ailənin sosial mənsubiyyətindən və maddi durmundan asılı olmayaraq Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xanəndəsiz, Şirvan və Qərb bölgələrində aşıqsız təsəvvür etmək olmazdı.

Toyda ustad aşıqlar dastan söyləyən zaman kənd əhli, böyüklü-küçüklü onları dinləməyə gələrdi. Ozan-aşıqlar qədim də də Azərbaycan toylarının yaraşığı olmuşlar. Bütün oğuz toylarında ozan başda oturardı. Oğuz toy şənlikərindən bəhs edən “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında musiqi alətlərindən “sırna (zurna) və nağaranın, rəqslərdən “yellətmə”nin (yallını) adları çəkilməklə yanaşı, “qopuz çalıb boy boylayan, soy-soylayan” ozan-aşıq yaradıcılığından da geniş bəhs edilir. Orta əsr Azərbaycan dastanlarında da ozan və aşıqların toylarda göstərdikəri sənətkarlıq məharətlərindən xəbər verilir. Toylarda xalq mahnılarını ifası da geniş yer tutmuş, musiqi ilə rəqs qədim zamanlardan əkiz olmuşdur. Cavanalar “Yallı”, “Cəngi”. “qaytağı”, “Uzundərə”, “Tərəkəmə”, “İnnabi”, “Turacı”, “Ceyerranı”, “Mirzəyi”, “Köçəri”, “Əsgəri”, “Qazağı” və s. oyun havlarını rəqs etməkdən yorulmazdılar.

Toya çağırılan musiqiçilərə, müğənnilərə, xanəndələrə və aşıqlara xələt, hədiyyə və pul verməkə qədim zamanlardan el adəti olmuşdur. Azərbaycan xalq dastanlarında deyiləri ki, aşığı xalq dolandırar. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında bacılarının yanına ozan qiyafəsində gələn Beyrək bəy deyir: “Köhnə qaftanınız varsa geyəyin, düyündə əlim qaftan girərsə geri qaftanınızı verəyin”. [58]

Azərbaycan taylarını idarə edən, onun aparıcısı “toybəyi” adlanırdı. Bəzi bölgələrdə ona “toy babası” , “toybaşı”, “toyağası”, yaxud “şah” deyilirdi. Toybəyini sözü toy iştirakçıları üçün qanun sayılırdı; hamı onun dediklərini əməl etməli idi. O, toyda istədiyi adamı oynamağa məcbur edər və ya cərimələyərdi. Toybəyi şənlik məclisini öz köməkçisi vasitəsilə idarə edərdi.

Keçmişdə Bakı kəndlərində sazəndələr əvəzinə dərvişlərin iştirakı ilə toy etmək dəbdə olmuşdur. Belə toylarda dərvişlər Məhəmməd Peyğəmbər (c), xəlifələr , imamlar və başqa müqəddəslərin

həyatlarından, igidliklərindən söhbət etməklə yanaşı, silah oynatmaq, gözbağlıca, fala baxma və s. ilə toya gələnləri əyləndirdilər.

Kənd yerlərində toy-düyün zamanı müxtəlif idman yarışları, oyun və əyləncələr təşkil edilərdi. Kəndin gəncləri özlərinin at çapmaq məharətlərini cıdır yarışında nümayiş etdirərdilər. Cıdırda qalın gəlmiş atın boynuna kəlayağı bağlayar və ya sahibinə köynək hədiyyə verərdilər. Cavanların bir hissəsi güləş yarışında, digər hissəsi isə güc sınaqı ilə bağlı başqa oyunlarda iştirak edərdilər. Bəzi toylarda atıcılıq məharətinin göstərən yarışlar da təşkil olunurdu. Qədimdə Azərbaycan toylarında at çapmaq yarışı və bəy oğlanın üzüyünü nişan alıb ox atmaq yarışı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da təsvir olunmuşdur: “Məyər göykünün üzüyünə nişan atarlardı. Beyrək bir oxla üzüyü urdu, paraladı”. [59]

Keçmişdə bəzi bölgələrdə oğlan evində toy olan zaman qız evində də toy olardı. Qız toyunda çalğıçılarda qadınlardan ibarət olardı. Gəlin qızı bəzədib toy məclisinin yuxarı başında oturdardı. Qazax bölgəsində gəlin qızın qarşısına meyvə, çərəz və şirniyyatla dolu iki xonça və rəfiqələri tərəfindən bəzədilmiş “şax” qoyardı. Toyda qadın müğənnilər el bayatılarından oxuyar, qızlar oynayırdılar. Şəki şəhər toylarında oynayan qızların alına “şabaş” verənlərdən bir-iki şahı metal pul alıb əsginaslarının özlərinə qaytaradı. Şəkiddə toy sahibi uzaqdan gələn qonaqları və qohumları gəlin qızla birlikdə xəlvəti bir otağa çağırıb yemək verərdi, qalan qızlar isə axşamcaq toyda oturur, gecələr evlərinə gedərdilər. [60]

Toy şənlikərindən biri də qız evində icra olunan **xınayaxdı** idi. Gəlin köçməmişdən bir gün öncə oğlan evindən qız evinə boynuna qırmızı şərid bağlanmış bir qoç və toy tədarükü üçün ərzaq göndərirdi. Qız evində xörək bişirib axşam toy şənliyinə hazırlaşdı. Axşamüstü dəvət olunmuş qadınlar qız evinə toy şənliyinə toplaşdı. Axşam isə oğlanın anası, bacıları, ən yaxın qadın qohumları və qonşuları xonça düzəldib qız evinə xınayaxma mərasiminə gedərdilər. Xonçada gəlin üçün həna, iki bəzəkli şam, qənd, çay, noğul və xuşkəbər ilə birlikdə bir cüt ayaqqabı da olardı. Gələnləri qarşılayan qız anası və ya bacısı xonçanı olardan alıb evə aparar, özlərini isə toy məclisinə dəvət edərdi. Gecə yarısına qədər çalıb oynayırdılar. Sonra qadınlara

yemək verilərdi. Qadınlar yemək yeyib dağılırdılar, qızlar isə oxuya-oxuya o biri otağa keçərdilər. Gəlin qızın yengəsi hənanı xonçadan götürüb bir qabda isladar, gəlin qızı yatağına uzuadıb əl-ayağına həna yaxar, yorğan-döşək bulanmasın dəyə üstündən qırmızı şilə dolayıb bağlayardılar.

Qız evində olan sonuncu toy şənliyi Azərbaycanı əksər bölgələrində “xıyaxdı”, bəzi bölgələrində “xına toy”, Bakı, Lənkəran və Şəki bölgəsində həm də “qız toyu”, Qazax bölgəsində “qız başı”, Quba bölgəsində “xına gecəsi”, Təbriz bölgəsində isə “yegəl” adlanırdı. “Xınayaxdı” gecəsində başlayaraq nişanlı qıza “gəlin qız”, adaxlı oğlana “bəy oğlan” deyilirdi.

Toy-düyün prosesinin adət-ənənələrlə zəngin mərhələlərindən biri də gəlin qızın köçürülməsidir. Gəlin gətirilən gün oğlan evindən toy xörəyi üçün tədarük görülərdi. Qız evində isə gəlinin cehizinin siyahısı tutulardı. Siyahı tutma mərasimində həm qız, həm də oğlan evinin adamları iştirak edərdilər. Cehiz şeylərinin siyahısının tutulmasında axund və ya molla ilə birlikdə kəndin və ya məhəllənin ağsaqqalları da dəvət edilərdilər. Siyahıya ən öncə “Quran”, sonra “canamaz” və “möhür” yazılırdı. “Quran” və namaz dəstgahından başqa qalan şeylərə qiymət qoyulardı. Qızın siyahıda göstərilən cehizlərin aparmasının şahidləri kimi, biri oğlan, digər isə qız evindən olmaqla, iki nəfər siyahıyı imzaladıqdan sonra onu qız atasına təqdim edir, qız atası da onu saxlamaq üçün arvadına verərdi.

Cehiz siyahıya alındıqdan sonra kəbin kəsilməsinə başlanardı. Kəbin keçmişdə adətən, nişan-şirni mərasimində kəsilərdi. Bəzən isə kəbinkəsmə mərasimində oğlan və qızın vəkilləri (adətən, ataları, əmiləri, dayıları və ya qardaşları) iştirak edərdilər. Kəbin kağızına “mehr”-in miqdarı, yəni nikaha girmənin haqqı da qeyd edilirdi. Şəriətə görə, kişi arvadını boşamaq istədikdə kəbin kağızında qeyd olunmuş mehri ona verməli idi. [61] Odur ki, çox vaxt nikahın möhkəmliyini təmin etmək, boşanmanı çətinləşdirmək məqsədilə kəbin kağızına elə şeylər yazırdılar ki, onu vermək müşkül olsun. Kəbin kağızını nikaha girən oğlan və qızdan əlavə, hər iki tərəfdən bir nəfər olmaqla şahidlər imzalayırdı, sonra isə axund, qazı imza və möhürlə təsdiq edirdi. Kəbin kağızı bir müddət qızın atası evində saxlanırdı.

Kəbin kəsildikdən sonra qızın cehizi oğlan evinə daşınır və gəlin otağı döşənib bəzənirdi. Həmin gün axşam bəy oğlan sağdış soldış və tay-tuşları ilə birlikdə “bəylik hamamına” gedərdi. Qız evində bəy hamamı üçün xüsusi “bəy xonçası” gələrdi. Xonçada ipək köynək, araqçınlar, corablar, ipək yaylıqlar və s. hədiyyələr olurdu. Hamamdan sonra bəy oğlan qızın hədiyyəsi olan ipək köynəyi və corabın bir cütünü geyər, araqçınlardan birinin başına, yaylıqlardan birini cibinə qoyar, qalanlarını sağdış və soldışa verərdi. Azərbaycanda qız tərəfindən bəy oğlana hədiyyə köynək göndərilməsi adəti qədimdə də mövcud olmuşdur. “Kitabı-Dədə Qorqud” dastanında deyilir: “Adaxlısından ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi. Beyrək qaftanı geydi”. [62]

Bəy oğlan hamamından qayıtdıqdan sonra, təxminən axşam saat 8-də toya çağırılmış qonaqlara xörək verilərdi. Hazırlanmış xörəklərdən ən əvvəl bir-iki qab çəkib qız evinə göndərərdilər, sonra məclisə xörək paylanardı. Kişilər xörək yedikəri vaxt qadınlar başqa bir otaqda çalib-oyunayardılar. Kişilər yeyib qutardıqdan sonra cavanalar gəlini gətirməyə gedərdilər. Gəlin gətirməyə gedənlər məşəllər yandırır musiqinin sədaları altında qız evinə yürüş edərdilər. Yolda tufəng və ya fişəng atar, papaqları göyə-atıb tutar, hurray çəkərdilər.

Adətə görə, gəlin gətirmək üçün bəyin atası, qardaşı, bacısı, əmisi, dayısı, əmidostusu, dayıdostusu, böyük qardaşın arvadı və ya başqaları gedərdi. Gəlini gətirmək üçün gedən adamlar arasında oğlan yengəsi də olardı. Keçmişdə Qazax bölgəsində bəy oğlan da “qardaşlıq” adlanan sağdışı ilə birlikdə gəlin gətirməyə gedərdi. Zəngəzur bölgəsində gəlin gətirməyə bəy deyil, onun sağdışı və soldışı gedərdi. Oğlan adamları qız evinə çatdıqda həyətdə kişilər dayanar, oğlan yengəsi isə gəlin geyinən otağa girərdi. Bu zaman qız yengəsi gəlin geyindirməyi başa çatdırardı. Oğlan yengəsi gəlinin başına duvaq salaraq: “Mübarək olsun, ayağı düşərli oldun” –deyərdi. Sonra bəy oğlanın qardaşını və ya əmisi oğlunu gəlinni belini bağlamq üçün içəri çağırardılar. O, qırmızı rəngli ipək qurşaq və ya atlas şərid (lent) ilə duvağın üstündən gəlinin belini bağlayaraq deyərdi:

Anam, bacım qız gəlin,
Əli, ayağı düz gəlin!

Yeddi oğul istərəm,
Bircə dənə qız gəlin!

Gəlinin atası evindən çıxması və ər evinə qədəm qoyması zamanı ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif adət və ayinlər icra olunurdu. Adətən, gəlin gətirməyə gedənlər qız evindən bir şey oğurlamağa çalşardılar. qızın anası isə buna yol verməmək üçün gəlinin qurşağına bir çörək bağlayar və ya qoltuğuna bir çərək verər və bununla da bildirərdi ki, qızını çörəklə yola salır. Qız evindən gəlinlə birlikdə çörək aparırlırdığına görə oğurluq etmək olmazdı. Bu, duz-çörəyə hörmətsizlik sayırdı.

Ata evindən çıxmasına yaxın gəlin ağ duvaq altında otağın ortasında “bəxt güzgüsü” ilə üzbəüz durardı. Gəlini aparmağa gələnlər onun üzünü görməməli idilər. Gəlinin duvağı yalnız ər evində gərdəkdə bəy oğlan qaldırmalı idi. Qızın atasın və belini bağlayan qaynı qollarında tutub çırağın ətrafında üç dəfə dolandırardılar. Gəlin otaqdan çıxanda qapı ağzında döşəməyə üzüqoylu atılmış şüşə və ya saxsı boşqabı sındırıb keçməli idi ki, ər evinə “bədbəxtlik” aparmasın. Gəlini qapıdan çıxarkən müqəddəs “Quran”ın altında keçirərdilər. Qapının astanasında atası və ya əmisi, yaxud dayısı onu dayandırardı. Oğlan adamı burada kəbin kağızını saxlamaq üçün qızın anasına təqdim etməli idi. El adətinə görə, oğlan adamı kəbin kağızı ilə birlikdə qızın anasına “süd pulu” adlanan müəyyən məbləğ “halallıq” pulu da verməli idi.

Şəhər yerlərində gəlini faytonla aparardılar. Faytona əvvəlcə qızın yengəsi oturardı. Onun əlində şirniyyatla dolu bağlama olardı. Sonra gəlin qızın atası və əmisi onu faytona mindirərdilər. Onun dalmca isə oğlan yengəsi faytona minərdi. O, əlində yanan çırağı tutuardı. Faytonçunun yanında otumuş oğlan uşağının əlində gəlini “bəxt güzgüsü” olardı. Gəlini aparən fayton yavaş getməli idi ki, piyadalar onunla ayaqlaşa bisinlər. Gəlin karvanın əlində məşəllər tutmuş cavanlar müşayiət edərdilər.

Kənd yerlərində gəlini at arabası, yaxud da at ilə aparardılar. Görünür, el arasında gəlinin ər evinə köçməsi üçün işlədilən “gəlin atlanması” ifadəsi də gəlinin atla aparılması ilə əlaqədar deyilmişdir.

Gəlin araba ilə aparıldıqda yengələr onun yanında oturrar və çörək bağlamasını, çırağı və “bəxt güzgüsü”nü əllərində tutardılar. Gəlin arabasını bir qayda olaraq qızın qardaşı sürərdi. Gəlin at ilə aparıldıqda yengələr başqa bir ata mindirərdilər. Gəlin aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş at qırmızı parça ilə bəzədilərr və bəyin evinə qədər yedəkdə aparılardı. Gəlin atla aparılan zaman iki gənc yol boyu sağ və sol üzəngilər tutub onu müşayiət edərdilər. Zəngəzur bölgəsində isə gəlinin ardına gəlmiş bəy oğlanın sağdışı gəlini ata mindirib, öz arxasında oturdu, soldış isə atın cilovunu tutardı. [63] Aran bölgələrində gəlini keçmişdə iki hürgüclü dəvə ilə də aparıldılar. Bu məqsədlə bədilmiş dəvənin üstündən kəcavə qurular, kəcavənin ətkələrində zıncırovlar asılardı. Gəlin apararı karvanı önündə at belində bəy oğlanın böyük qardaşı (yaxud atası, əmisi və ya dayısı) gedərdi və gəlini axşam apardığına görə karvanı əllərində məşəl olan gənclər müşayiət edərdilər. Gəlin karvanının qabağını yol boyu cavanlar və ya uşaqlar ip (sicim) ilə kəsərdilər. Oğlan adamı o saat əllərinə pul və ya xələt verin yolu açdırdı. Bu minvalla gəlin gətirən karvan bəy oğlanın evinə gəlib çatardı.

Gəlin fayton və atdan düşürdüüb bəy evinə yaxınlaşanda eyvanda durmuş bəyin anası və ya bacısı onun başına noğul, konfet və xırda pul səpərdi. Uşaqlar isə həmin şeyləri yerdən yığıb sevinərdilər. Çox vaxt gəlin həyətdə girəndə ayağı altında qoç da kəsərdilər. Bəzi bölgələrdə gəlin evin qapsına yaxınlaşarı zaman ayaqları altına maşa, nal, şiş və s. dəmir əşya atardılar ki, ər evində onu yeri dəmir kimi möhkəm olsun. Gəliəndən öncə evə onun çırağı, bəxt güzgüsü və çörək bağlaması aparılardı.

Gəlin otağına daxil olarkən qapının ağzında onun qarşısında bir qabda bal, şərbət, un və yaxud xəmir tutardılar. Gəlinin barmağını həmin şeylərə batırıb əlinin bərəkətini rəmzisi kimi qapınının üst çərçivəsinə sürtməli və altında keçməli, içəri keçdikdə sinə çənşərində yerə atılmış çini və ya saxsı qanı sağ ayağı ilə tapdalayıb sındırmalı idi.

Gəlin otağına daxil olduqdan sonra qız və ya gəlin onu dövrəyə alıb, “xoş gəldin”-deyərək qucaqlayıb öpər və otağın yuxarı başında divar boyu döşənmiş döşəkçələrin yanına apararaq bir müddət ayaq üstə saxlardılar. Adətə görə, qayınata və qayınana gəlib gəlinə “dizdayağı”

qiymətli hədiyyə vəd etməli və oturmasına icazə verməli idi. Gəlin döşəkcə üstünə oturduqdan sonra quşağına 3-5 yaşında bir oğlan uşağı otuzdurub “oğullu-qızlı olsun” deyərdilər. Gəlin həmin oğlan uşağını başına bir araqçın qoymalı idi. Sonra gəlinin başına toplaşmış qız və gəlinlər çalıb-oyunayar, oxuyar, şənlik edərdilər. Qızlar gəlinin yanından çəkildikdən sonra yengə onu gərdəyini qurardı gəlinin gərdəyi arakəsmə pərdədən ibarət olurdu. Azərbaycanın Şirvan, Mil-Qarabağ və Muğan düzlərinin maldar əhalisi bəy üçün “gərdək” olaraq alaçıq qurardılar və ya qarğıdan “qom” adlı müvəqqəti otaq tikərdilər. Qədimdə Azərbaycan oğuzlarında da bəy oğlan üçün xüsusi “gərdək” tikilməsi adəti olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da deyilir ki, “Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə ox atardı. Oxu nə yerdə düşsə onda gərdək tikərdi”. [64]

Bəy toyun əvvəlki günlərində mağarda oturmazdı. O, başqa evdə (əmisigildə, dayısıgildə, sağdışıgildə və ya qonşuda) yoldaşları ilə birlikdə kiçik bir məclis qurar, yeyib-içər əylənərdi. Bəyin məclisini idarə etmək üçün bir nəfər “xan” seçilərdi. “Xan” böyük səlahiyyətə malik idi və bəydən başqa məclisin bütün iştirakçıların cərimə edə bilərdi. Toyun sonuncu axşamı gəlin gətirildikdən sonra bəy musiqi sədaları altında mağara gətirilir, toy şənliyi daha da canlanardı. Bəy mağaranın başında xüsusi düzəldilmiş yerdə öz sağdışı və soldışı ilə birlikdə oturardı. Onun qarşısına mizin üstə meyvə, çərəz və şirniyyatla dolu xonça qoyulardı. Qazax bölgəsində bəyin sağdışı onun üçün “şax” bəzəyərdi. “Şax” ağac budağında düzəldilirdi və onun kiçik budaqlarında meyvələr və konfetlər asılardı. Gəncə bölgəsində “şax” ağacı xüsusi olaraq düzəldilər, üzərinə xırda mıxlar vurular, onlardan isə corba, konfet, yaylıq, meyvə və s. asılardı. “Şax” bəyin masasının qarşısında yerə qoyulardı.

Toyun sonunda bəy tərifi olardı. Bəy tərifi adəti Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində “bəy durma”, “bəy oturma” və “bəy başı” da adlanmışdı. Bu zaman bəy oğlan öz sağdışı və soldışı ilə birlikdə mağarın ortasında qoyulmuş masanın arxasında oturur və ya ayaq üstə dururdu. El aşığı bəyin şərəfinə təriflər deyər, onu ata və anasından başlayaraq yaxın qohumlarını, dost-taşıqlarını bəyə xələt verməyə dəvət edərdi. Bəyə xələt verənlərin çoxu sağdış və soldışa da xələt verirdi.

Bəyin xalaları, bibiləri və digər yaxın qohumları olan qadınlar xonçlarla birlikdə təbrikə gəlir və bəyin sağdış və soldışın boynuna qiymətli parçalardan xələtlər salardılar. Bəy tərifiindən sonra bəy oğlanı nası, bacı qardaş və bütün qohum əqrəbası onun başına toplaşaraq bir qədər oynadıqdan sonra təbrik edib dağılışırdılar. Bəy oğlanı sağdış və soldışı isə onu mağardan çıxarıb gərdək otağına qədər ötürərdilər. Toyu bu sonunvu gecəsi “zifaf gecəsi” adlanırdı.

Zifaf gecəsinin səhəri günü bəy evdən çıxıb sağdışgile gedərdi və yoldaşları onun başına toplaşardı. El adətinə görə həmin gün cavan uşaqlar məhəllənin həyətinə girib toyuq tutardılar. Bəyin şərəfinə üç gün məclis qurardı. Yalnız axşamlar yoldaşları bəyi gətirib evə ötürərdilər.

Gəlin isə üç gün gərdəkdə qalardı. Zifaf gecəsinin səhəri günü gəlinin anası quymaq bişirər, üstünə darçın və bal töküüb yengə ilə bəy evinə göndərərdi. Günorta və axşam yemklərin isə gəlinin qaymanası hazırlayıb kiçik qızlarından biri ilə göndərədi, evdə kiçik qız uşağı olmayanda, qayınana özü qapını döyüb açar və çörəyi qapı arasında otağa qoyardı.

Gərgəkdə oturmanın üçüncü günü “üzə çıxdı” mərasimi olurdu. Be el adəti çox yerdə “üçgün” adlanırdı. “Üç gün”də olanı anası xörək hazırlayır və yaxın qohum və qonşuları “gəlin gördü”yə dəvət edərdi. Qonaqlar toplaşdıqdan sonra qayınana gəlini çağırırdı. Yengə təzə gəlini geyindirib qonaqların üzünə çıxarardı. Gəlin hamıya salam verib bir tərəfdə dayanardı. Quba şəhərində təzə gəlin yengəsi ilə birlikdə qonaqlara salam verdikdən sonra əlindəki gülabdandan qaymanasının və başqalarını əlinə gülab tökmə adəti də var idi. [65] Qonaqlar gəlinə “Xoş qədəm olasan, ayağın düşərli olsun, ulduzlarımız barışsın”- deyərdilər. Sonra qaymanası gəlinə yer göstərüb onu oturdardı. Gəlini görməyə gələnlər ona hədiyyə verərdi. Azərbaycanı bəzi bölgələrində (Yardımlı rayonu ərazisində) gəlin yeddi gün gərdəkdə qalmalı idi və yalnız səkkizinci gün yengəsi onu “üzə çıxdı” mərasiminə aparardı. [66]

“Üzə çıxdı”nın səhəri günü gəlin aftafa-ləyəni götürüb qaymata, qayınana və qayınlarının əlinə su tökməklə yeni ailəsinin həyatına qoşulardı. Gəlin ərinin valideynlərinə “qaymata” deyil, adətən

ərinin dili ilə “ata” və “ana”, qayınlarına və baldızlarına isə “qardaş”, “bacı” ifadəsi əlavə etməklə adları ilə müraciət edərdi.

Gəlin qırx gün öz həyətlərindən bayıra və camaat arasına çıxmazdı, hətta anası ilə də gedə bilməzdi. Bu müddətdə onu “çillə”yə düşməsindən ehtiyat edərtilər. Qırx gündən sonra baldız və qaynanası gəlini camaat arasına çıxarar, özləri ilə bulaq başın aparardılar. Gəlinin at-anası da qızlarını yalnız qırx gündən sonra qonaq çağırardı. Gəlinin atası evinə qonaq çağırılmasını “ayaq açdı” adlanırdı. “Ayaq açdı” zamanı gəlini atası qızına xalça, sağmal heyvan və qiymətli bir hədiyyə verərdi. Bəzi ailələr kürəkənlərinə hətta at da bağışlayardılar. Odur ki, gəlin köçmüş qızın atası evinə “ayaq açdı” mərasimi həm də “kürəkən görümcəyi” adlanırdı. Qayınata və qayınana üçün kürəkən olan qızın əri, qayın və baldızlar habelə digər qohumlar üçün “yəznə” adlanırdı. Azərbaycanın Şirvan, Gəncə, Qazax, Borçalı və Göyçə bölgələrində qızın əri üçün kürəkən sözünün əvzinə “göy” sözü işlədilmişdir. Ehtimal ki, Azərbaycanın bir çox bölgələrində müasir dövrdə də “kürəkən” mərasimində işlədilən “göy” sözünün zəmanəmizədək gəlib çıxan qədim oğuz “göykü” sözünün qısaldılmış formasıdır.

UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİ

Gəlinin gətirilməsi ilə yeni bir ailənin təməli qoyulurdu. Gəlin ər evinə gəldikdən sonar onnu həyatını yeni mərhələsi başlanırdı. Gən ailənin mənəvi həyatında qayınata, qayınana, qayın və baldızlar, qayın aravdaları və təzə bəyin digər qohumları mühüm rol oynayırdılar. Atalar yaxşı deyiblər: “Gəlin gəlin olmaz, düşdüyü ev gəlini gəlin edər”. Gən ailənin taleyində valideynlərin gəlinə verdiyi nəsihətlər də öz təsirini göstərirdi. Belə ata nəsihətlərinin gözəl nümunəsi Y.V.Çəmənminlinin “Qızlar bulağı” romanında verilmişdir” “... Rəftar adama bağlıdır. Sən istəsən qayınata və qayınananın çəmini taparsan. Köhnələrin də rəyi ilə bir az hesablaşmaq lazımdır” [68] gəlinlər bir hərəkətləri ilə ata və anaların onlara verdikləri nəsihətlərə əməl etməyə çalışırdılar. Azərbaycanda gəlin ər evinə gəldiyi üçün bir uşağı olana qədər qayınata və qayınanasından üzünü gizlədər, yaşmaq tutar, qayınatasının və böyük qayınlarını yanında yemək yeməz, onlarla bilavasitə danışmaqdan çəkinər, hətta çox zaman özündən kiçiklərlə də astadan danışardı.

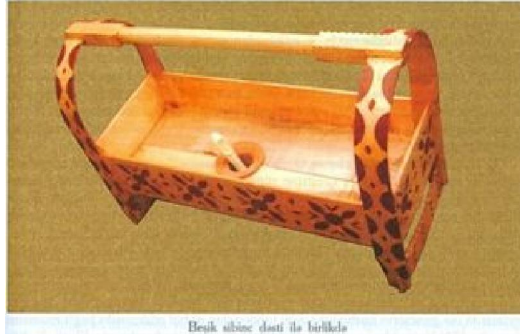
Azərbaycan ailəsində gəlinin mövqeyi və ona münasibət uşaq doğmasında asılı idi. Xalqımız gən ailələrin övlad arzusunu nağıllarda və dastanlarda ilahiləşdirmişdi: “qırx gün qırx gecə toy eldilər, gəlin gətirdilər. Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə gəlin otdu, pəhləvan cüssəli bir oğlan (və ya Günəşə, Aya bənzər, gözəl, görçək bir qız) uşağı dünyaya gəldi”. Nazğıllarımızın bu isindirici nəfəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da Qlın Oğuz elinin hökmdarı Bayındır xannı sözlərində də öz əksini tapmışdır: “Oğlu-qızı olmayanı Allah-taala qarğayıbdır. Biz dəxi qarğarız, bəlli bilsin”. [69] El arasında uşaqları evin yaraşığı adlandırır, uşaqsız evi isə susuz dəyirməyə bənzədirdilər. Xalqın alqış və qarğışında bu inam öz ifadəsini tapmışdı. Birini dua-sana edəndə deyərdilər: “Səni görüm övladlarında yarıyan!” birini qarğıyanda deyərdilər: “Sənin görüm, nəslin kəsilsin!” və ya “Səni görüm, bayquş kimi tək qalasan!”.

Gəlin toydan qırx gün keçəndən sonra uşağa qalmadıqda, “gəlin çilləyə düşüb”, - deyərdilər. Xalq inamına görə, gəlinin çilləyə düşməsinə səbəb yanına hələ doğuşdan sınıra qırxı çıxmamış qadının, ya

doğulduqdan sonra uşaqları qalmayan, bir-birini ardına ölən “şəşəli” və ya “həmzətli” qadının, ya da ölüsünün qırxı çıxmayan yaşlı adamın gəlməsi ola bilərdi. Xalq inamına görə, gəlin onunla eyni vaxtda ərə getmiş başq gəлиндən, hətta piçik və ev heyvanlarından da çilləyə düşə bilərdi. Gəlini çillədən azad etmək üçün çilləsi kəsilməli idi. Çillə kəsməkdən ötrü xalq arasında müxtəlif üsul və ovsunlardan istifadə olunurdu.

Gəlin hamiləlik dövründə böyük qayğı ilə əhatə olunurdu. Gəlini ürəyi nə istəsə tapıb gətirərdilər. Ona qüvvətli və keyfiyyətli ləziz şeylər yedizdirərdilər. Gəlinə məsləhət görülürdü ki, çoxlu heyva və xurma yesin. Xalq təcrübəsinə görə heyva uşağı gözəl, xurma isə sağlam və qüvvətli olmasına təsir edirdi. Hamilə qadın yalnız gözəl şeylərə və mənzərələrə, göyçək admalara baxmalı idi ki, uşağı da göyçək olsun. Xalq inamına görə hamilə qadın bətnində uşaq tərənən vaxtlarda çirkin

adama baxsaydı uşaq çirkin, dovşana baxsaydı-qorxaq və ya dovşandodaq, tülküyə baxsaydı-hiyələgər, itə baxsaydı-qəzəbli olardı. Hamilə qadına haram şey yedizdirilərdisə uşaq oğru olardı.

Beşik sübucə dastı ilə birlikdə

Doğuş zamanı zahının yanında mamaça

qadın və ya başqa bir qadın mütləq növbə çəkməli idi. Zahının ağzına saqqız və y abaşqa yeməli şeylər verirdilər ki, yatmasın. Xalq inamına görə zahı yatsa, “hal anası” onun ürək və ciyərini çıxarıb apara bilərdi. Bu bərdəd xalq arasında belə bir rəvayət yayılmışdı ki, guya bir kişi arxa su ayırmaq üçün sübh çağı çay kənarına gəldikdə görür ki, uca boylu, əlləri olduqca uzun, dözləri çiyinlərinə atılmış bir bədheybət bir qadın əlindəki ürək və ciyəri suda yumaq istəyir. Dünyagörmüş kişi başa düşür ki, bu “hal anası” adlanan cindir, əlindəkilər isə hansısa zahı qadının ürək və ciyəridir. Kişi özünü itirmir və əlindəki beli yuxarı qaldıraraq, qəzəblə onu üstünə qışqırır: “Ey məlun! Bu saat əlindəkiləri

apar yerinə qoy!”). Kişi bu sözləri deyən kimi bədheybət qadın yox olur. Kişi arxa su ayırıb evə qayıtdıqda, qonşuda səs-küy eşidir. Qarşısına çıxan arvadından qonşudakı səs-küyün səbəbini öyrənir ki, bu gün səhər gəlin uşaq üstə ölübmüş, bir az əvvəl isə dirilib və indi hamı möcüzəyə sevinir. Kişi bu xəbəri eşidəndə başa düşür ki, “hal ana”sının əlindəki ürək və ciyər qonşunun gəlinin imiş və “hal anası” belin parıldayan metal tiyəsinə gördüyünə görə kişidən qorxub əmrini yerinə yetirmişdir.

“Hal anası” Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində “al nası”, “alarvadı” və sadəcə “hal” adı ilə məlum olmuşdur. Maraqlıdır ki, hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu-III minilliyin əvvəllərində Azərbaycan xalqının ən qədim əcdadlarında sayılan sümərlər də yeraltı dünyanı məlakələrini (cinləri) “hal” adlandırır və onları bədheybət qadın şəklində təsəvvür edirdilər. [70]

“Hal anası”nın mövcudluğuna inanan adamalar doğuş zamanı zahı qadın ondan qorumaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdılar: zahını yaxasına sancaq taxır, döşəyinin altına xəncər, balta, şiş və sş metal şeylər qoyurdular. Çətin doğuş zamanı qadın huşunu itirəndə elə hesab edirdilər ki, bu tədbirlər kömək etmir və “hal” xəstəni aparır. Ona görə də axar suyunun yanına parır, suyu xəncərlə “kəsirdilər”. Huşunu itirmiş qadın özünə gəldikdə elə hesab edirdilər ki, onlar “hal anası”ndan qabaq suya çatmış və ona pis əməlini icra etməyə imkan verməmişlər. Əksinə, çətin doğuş anı qadın öləndə, elə hesab edirdilər ki, “hal anası” onlardan əvvəl gələrək adını ürək və ciyərinə suya salıb yumuşdur.

Ailənin əhval-ruhiyyəsinə dünyaya təzə gəlmiş körpənin oğlan və qız olması da təsir edirdi. Hər bir ailədə oğlan uşağının daha çox arzu olunması gəlin gətiriləndə onun belinin bağlanması zamanı deyilən arzulamada və gəlinin ər evinə girən kimi qucağına oğlan uşağını verilməsi adətində də öz təcəssümünü tapmışdır. Oğlan uşağının doğulması ailədə böyük evinlə qarşılanırdı. Oğlan uşağının doğulması xəbərini atasına və babasına çatdıran adama muştuluq verilirdi. Qız uşağının doğulması ailədə bir qədər laqeydliklə qarşılanırdı. Oğlan olmayan və yalnız qız uşağı ola şəxs özünü bədbəxt hesab edirdi. Adətən, ailələrdə qız uşağı dalbadal doğulanda körpələrə Qızbəs, Qızayıt, Qızıyətər, Bəstiqız, Bəsti və b. adlar qoyulurdu. Böyük şair

S.Vurğun “Bəsti” poemasında xalqın bu adəti çox gözəl poetik ifadəsini tapmışdır:

“Anan səni doğanda adına “Bəsti”, -dedi,
“Əllərini bir fələk oğuldan kəsdi”, -dedi.
Beləydi qayda bizdə...Qız doğanda analar
Baxıb qara geyərdi su üstündə sonalar;
Yazıq qadın utanıb, qızarardı ərindən,
Min bir varaq qopardı könlünün dəftərindən”. [71]

Qeyd etmək lazımdır ki, oğlan və ya qız olmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan ailəsində yeni körpəni dünyaya gəlməsi şənlikə qarşlanır və uşaqlara xüsusi qayğı göstərilərdi. Hələ uşağın anadan olması ərəfəsində ailədə xüsusi hazırlıq görülür paltar tikilir, yorğan-döşək hazırlanır, nənəni düzəldilir və beşik alınır. Xan, bəy və əsilzadə ailələrdə sifarişlə sənətkarlar tərəfindən çox nəfis beşiklər də hazırlanmışdır. XVIII əsr Şəki xanı Məhəmməd Həzən xanın beşiyi bu cəhətdən maraqlıdır.

Uşaq anadan olduqdan sonra mamaça qadın onun göbəyini kəsib bağlayar və bir neçə dəqiqə başı aşağı saxlayardı ki, nəfəs yolları açılsın, uşaq nəfəs ala bilsin. Sonra körpəni çimdilər, mövlud qüsulu verər və qundağa bələyərdi. Körpəyə 10 saatadək yeməyə heç bir şey verməzdilər. Sonra isə çağanın anası döşünü südünü öncə sağıb kənara atar və sonradan gələn südü çağaya verərdi.

Körpəni qundaqda anasının yanına salınmış yerə qoyardılar. Vaxtaşırı bələyi açıb qundağı təzələyərdilər. Körpəni 7-10 gündən sonra şərq bölgələrində beşiyə, qərb bölgələrində isə nənneyə qoyardılar. İsti yay günlərində ölkənin şərq bölgələrində də körpə nənneyə qoyulardı.

Beşik ağacdən düzəldilirdi. Onun alt hissəsinə saxsı sibincə qoymaq üçün deşiyi olurdu. Beşiyə ortasında yarığı olan döşəkçə salınırdı. Onu üstünə isə ortasında kiçik yarığı olan ağ parça salınırdı. Həmin deşiyə qoyulmuş lüləy (düdük) vasitəsilə körpənin sidiyi sibincə axırdı.

Doğuşdan sonra zahıya üç gün səhər quymaq bişirib verərdilər ki, qarnı sağalsın. Dördüncü gün zahının qarnını çəkib bağlayardılar. Zahını qırxı çıxmayınca gecələr evdən bayıra tək çıxmağa qoymazdılar onun yanında bir kişi və ya oğlan uşağı olmalı idi. Bu qırx gün ərzində istər ana, istərsə də körpə başqasının çilləyə sala bildikəri kimi özləri də çilləyə düşə bilərdi. Körpə olan otağa, ailə üzvlərindən başqa, ilk dəfə gələn olanda əvvəlcə körpəni otaqdan çıxarar gələn adam içəri keçdikdən sonra körpəni onun “üstünə” gətirərdilər, ya da körpəni qapnın ağzından yuxarı qaldırar, gələn adam onun altından keçib otağa daxil ola bilərdi. Qırxı çıxmamış zahı qadını evdə ağır işlər görməyə qoymazdılar. Qırx gün müddətində “natəmiz” hesab edildiklərindən onlara hətta xəmir yoğurmağa, çörək bişirməyə və inək sağmağa da icazə verilmirdi.

Körpə beşikdə və ya nənində yatarkən anası ona laylalar oxuyurdu. Ananın taleyini, dərd-sərini, sevincini, kədərini və arzularını əks etdirən həmin beşik və nənəni laylaları ilə körpənin tərbiyəsinin təməli qoyulardı.

Azərbaycan ailəsində körpəyə ad qoyulması da bir şənlik olmuşdur. Adqoyma mərasimi bəzi bölgələrdə uşağın anadan olmasını yeddinci günü, bəzi bölgələrdə isə onuncu günü keçirilərdi. Ailədə qonaqlıq üçün xörək tədarükü görülür və qohum-qonşular dəvət olunurdu. Öncə körpənin sağ qulağına “azan”, sol qulağına isə “iqamə” oxuyar, sonra ad qoyardılar. Körpə üçün adətən məqəddəs “Quran”dan adlar seçilirdi. Körpəyə peyğəmbərlərin, xəlifələrin, imamların və onların övladlarını adları ilə bərabər uşağın babasının və nənəsinin adı da qoyulurdu. Azərbaycan ailəsində uşağa islam dini ilə bağlı ərəb mənşəli adlarla yanaşı, müəyyən mənası olan türk və İran mənşəli dünyəvi adlar da qoyulurdu. Oğlanlar üçün belə adlar igidliyi, mərdliyi, şücaiəti, qorxmazlığı, müdrikliyi, aqilliyi, ədalətliyi əks etdirirdi. Qızlar üçün isə adətən səadət, sədaqət, nəciblik, xoşbəxtlik və səma cismlərinin və gözəllik nümunələri hesab edilən gül, çiçək, heyvan və quş adlarını bildirən zərif adlar seçilərdi.

Azərbaycan ailəsində uşağı 6 ayından sonra yeməyə öyrədərdilər. Uşaq birinci dişini çıxardanda ailədə hamı sevinər və hədik bişirib qonum-qonşuya paylayardılar. Körpənin bir yaşı tamam

olanda saçını qırıxdırardılar. Uşağa şər qarışandan sonra yemək verməzdilər. Uşağı kiçik yaşlarından əl-üzünü yumağa məcbur edər və o, süfrə kənarında əli çirkli oturduqda əllərinin yumasını tələb edərdilər. Bütün bunlar uşağın sağlam böyüməsi, onda səliqə və təmizlik vərdişlərinin tərbiyə edilməsi məqsədini daşıyırdı.

Oğlan uşaqlarının sağlamlığını təmin etmək məqsədilə onu sünnət edərdilər. Gigiyenik tədbir kimi həyata keçirilən sünnət mərasimləri oğlanların fiziki tərbiyəsi ilə bağlı olmuşdur. Bəzən sünnəti dini adət kimi qələmə verir və oğlana sünnət etdikədən sonra: “Bu gündən müsəlman oldun”,-deyirlər. əslində isə sünnət islam dini ilə bağlı adət olmamışdır. Yəhudilərdə də sünnət adəti vardı. Yəhudi rəvayətlərinə görə sünnət adəti guya İbrahim peyğəmbərin öz oğlu İshaqı sünnət etməsi ilə başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sünnət yalnız monoteist dinlərə sitayiş edən müsəlman və yəhudilər arasında deyil, qədimdə ibtidai dinlərə sitayiş edən başqa xalqların arasında da yayılaraq dini xarakter daşımamışdır. Bir çox tayflarda isə gənclərin hərbiçilər sosial təbəqəsinə qəbul edilməsi ilə bağlı mərasim olmuşdur. [72] Yəhudilərin adətinə görə körpə 7 günlüyündə sünnət edilirdi. Xəlifə Əli (ə) də buyurmuşdu: “Öz övladlarımızı doğumun yeddinci günü sünnət edin və isti-soyuqdan çəkinməyin, bu canın paklığına səbəb olar”. Lakin sonralar müsəlmanlarda oğlan uşağını 7 yaşında sünnət etmək bir qayda kimi qəbul olundu. Azərbaycanda adətən olan uşaqlarının 5-8 yaş arasında, bəzən daha tez sünnət edərdilər. Keçmişdə oğlan uşaqlarının sünnət edilməsi varlı ailələrdə toy şənliyinə çevrilirdi. bu şənlik bəzi bölgələrdə “sünnət toy”, bəzilərdə isə “kiçik toy” adlanardı.

Azərbaycanın Şəki, Şirvan, Qarabağ, Gəncə, Qazax, və b. qərb bölgələrində sünnət adəti ilə əlaqədar “kirvəlik” institutu olmuşdur. Keçmişdə “kirvəlik” institutu Azərbaycanın Xəzərsahili qərb bölgələrində geniş yayılmamışdı. Cənubi Azərbaycanda isə belə bir ailə ənənəsi olmamışdı. “Kirvə” sünnət vaxtı oğlanı “tutan” adama deyilirdi. Kirvə uşağı qucağında oturdub tuturdu ki, sünnət zamanı uşaq əl-ayağını tərpətməsin. Dəllək bir anda uşağı sünnət edir, sonra isə qan axmasını qarşısını almaq üçün kəsilmiş yerə ələnmiş kül səpirdi. Kirvəni seçilməsinə xüsusi fikir verilirdi. O, ailəyə münasib adamlardan,

dostlardan seçilərdi. Sünnətdən bir neçə gün əvvəl uşağın ata-anası qiymətli hədiyyələrlə “kirvəgördüyə” gedərdilər. Sünnətdən sonra isə kirvə xonça bəzəyib ailə üzvləri ilə birlikdə tutduğu olanı görməyə gələrdi. Belə qarşılıqlı “kirvəgördü” yoluxmaları iki ailə arasında sonralar da davam edərdi və çox vaxt ailə hüduqlarından kənara çıxardı. Yaxın qohumlarda “kirvəgördü” qonaqlıqlarında iştirak edərdilər. Nəticədə iki ailə, iki nəsil arasında mehriban, qardaşlıq münasibətləri yaranardı. Kirvəlik iki nəslin bir növ yeni qohumluq forması olmuşdur. Kirvənin yaxın qohum sayılması ondan görünür ki, ənənəyə görə kirvənin “tutduğu” oğlan üçün kirvənin qızı bacı hesab edilirdi və onunla evlənmək olmazdı. Kirvəyə ata kimi hörmət edilirdi. Kirvəyə müqəddəs münasibət Şirvan bölgəsində belə bir zərb-məsəl öz əksini tapmışdır: “Allahdan dönmək olar, kirvədən yox”.

Azərbaycan ailəsində övladlarını inkişaf etmiş kamil şəxsiyyət kimi tərbiyə etmək hər bir valideynin arzusu olmuşdur. Bu məqsədlə əxlaq tərbiyəsində xüsusi diqqət yetirilirdi. Əxlaq tərbiyəsində ilkin mərhələsi ata-ana nümunəsi olmuşdu. Ata və ana nümunəsi bardə Dədə Qorqud çox gözəl deyib:

Ata və ananın qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətləri, səmimi, mehriban və qayğıkeş rəftarları ailədə sağlam mənəvi mühit yaradırdı. Bunun isə bir tərəfdən müsbət nümunə kimi uşaqların bir-birilərinə münasibətlərinin tənzim olunması, digər tərəfdə uşaqlarda valideynlərinə hörmət hissi aşılanması üçün tərbiyyəvi əhəmiyyəti vardı.

Azərbaycan ailəsində valideyn-övlad münasibətləri qarşılıqlı əsaslar üzərində qurulmuşdu. Valideynlər uşaqlarının ərsəyə çatdırmaq üçün bütün imkan və vasitələrdən istifadə edirdilər. Uşaqlarını ev-eşik sahibi etmək hər bir valideynin ən böyük arzusu idi. Valideynlər qız övladları üçün körpə çağlarında cəhiz yığmağa başlayır, oğlan övladlarını evləndirmək üçün hər cür mərhumiyyətlərə dözürdülər. Azərbaycan oğulları və qızları da ailədə həmişə elə davranmışlar ki, valideynlərinin heç biri ondan inciməsin. Məhəmməd Peyğəmbər (s.) valideynlər hörmət etməyi, övladları onlarla kobud rəftardan çəkəndirməyə çağıraraq demişdir ki, əgər behiştə istəyirsinizsə, ata-

anaya yaxşılıq eləyin, əgər cəhənnəm odunu istəmirsinizsə, valideynlərinizə əziyyət verməkdən çəkinin.

Azərbaycan ailəsində ataya hörmət hissini aşılması uşaqların tərbiyəsində həmişə birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmiş və qədim zamanlardan əxlaq tərbiyəsinin vacib şərtlərindən biri olmuşdur. Bu barədə “Kitabi-Dədə Qorqud”da maraqlı bir epizod var. Tacirlər onları xilas edən igidin Baybura bəyin sağında olduğunu görüb yüyürərək onu əlindən öpürdülər. Ata dura-dura onun yanında oğulun əlini öpmək Baybura bəyi qəzəbləndirir. Çünki tacirlərin hərəkəti atanın oğula verdiyi tərbiyəyə zidd idi və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş əxlaq normalarını pozurdu.

Qədim və orta əsrlərin oğuz ənənələrinə sadıq qalmış Azərbaycan ailəsində atanın nüfuzu onun xanımı tərəfindən göz bəbəyi kimi qorunurdu. Ana uşaqları ata nüfuzu ilə tərbiyə edərək onları öyrədirdi ki, Allahdan sonra yer üzündə onu üçün ən böyük varlıq atadır. Ana özü ərinin hörmətini gözləməklə başqalarına nümunə olurdu. Ata otağa daxil olandan ana uşaqları ilə bərabər ayağa durardı. Ata işdən və yaxud yoldan gəlibsə, arvadı və ya qızlardan biri aftafələyən gətirərək onun ayaqlarını yuyardı. Yemək zamanı ata “bismillah” deyib süfrəyə əl uzatmayınca heç kəs süfrəyə əl uzatmazdı.

Ailədə anaya hörmət də uşaqların tərbiyəsində mühüm yer tuturdu. Ana evin xanımı sayılırdı. Ailə həyatına dair bütün məsələrdə əri onunla məsləhətləşərdi. Ananın öz uşaqları üstündə çəkdiyi əziyyətlərinin, hamillik və doğum vaxtının məşəqqətlərinin əvəzini heç bir şeylə ödəmək mümkün deyildi. N.Tusi yazır ki, ana uşaqlarını yedizdirir, xeyirli şeylərini ona çatdırır, zərərli işlərdən onları çəkindirirdi. Uzun müddətli şəfqət və mehribanlıq nəticəsində ananın uşaqlarına məhəbbəti o qədər artır ki, onların həyatını öz həyatından üstün tutur. [74] Ana haqqı “Tanrı haqqı” adlandırılır. Ananın haqqı Məhəmməd Peyğəmbərin (s.) kəlamında lakonik ifadə ilə belə qiymətləndirilmişdir: “Cənnət anaların ayaqları altındadır.” Ata və ana hüquqları müqayisə edilsə, ata hüququ daha çox mənəvi, ana hüququ isə nisbətən cismanidir. Bu səbəb görə də uşaqlar ana qayğısını daha tez hiss edir və analarına daha çox meyl göstərirlər. [75]

Ailədə uşaqların tərbiyəsi onların bələnməsindən, əmizdirilməsindən, yedizdirilməsindən onlarla oynamaqdan və söhbət etməkdən başlanardı. N.Tusi yazır ki, “uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaqı korlanmağa vaxt tapmamış onu tərbiyə etməyə, nizam-intizama öyrətməyə başlamaq lazımdır”. [76] Azərbaycan ailəsində uşaqlar kiçik yaşlarından öyərdirildilər ki, süfrə başında söhbət etmək olmaz, böyük danışanda kiçik qulaq asmalıdı, özündən böyüklə, xüsusilə də ağsaqqalla ucadan danışmaq, əlini cibinə salmaq, əl-qol hərəkəti etmək ədəbsizlikdir. Valideynlər uşaqlarına təlqin edirdilər ki, yalnız halal şey yesinlər, qismətdən artığa göz dikməsinlər, insafli olsunlar, ətrafdakılara diqqətli olsunlar və onları qayğısına qalsınlar, ehtiyacı olanlara imkan daxilində köməklik göstərsinlər. Ağsaqqala, qonşuya, qadınlara hörmət hissini də aşılınması uşaqların ailə tərbiyəsinin mühüm ünsürləri olmuşlar.

Azərbaycan ailəsində uşaqlara kiçik yaşlarından əmək vərdişləri öyrədirdilər. Kənd yerlərində oğlanlar çox işlərində atalarına kömək edər, kiçik yaşlarında anaları ilə birlikdə meşəyə gedər, odun gətirərdilər, qızlar isə ev işlərində analarına yaxından kömək edərdilər.

Uşaqların fiziki tərbiyəsində keçmişdə uşaq oyunları, o cümlədən uşaq idman oyunları əhəmiyyətli yer tuturdu. Azərbaycan əsilzadə və dövlətli ailələrində uşaqların fiziki tərbiyəsini qayğısına xüsusi qalırdılar. Xan və bəy uşaqlarına atıcılıq məharətini öyərdirirdilər. Ataları onları özləri ilə birlikdə ova aparardı. Xalqın bütün sosial təbəqələrinin oğlan uşaqlarına kiçik yaşlarında at sürmək vərdişləri öyrədilirdi. Keçmişdə xalqımızın təkcə oğlanları deyil, qızları da idmanla məşğul olmuşlar. Bu, onların fiziki kamilliyi, at çapmaq məharəti, ox atmaları, qılınca oynatmaları, qurşaq tutub gülüşmələri haqqında “Dədə Qorqud”, “Şah İsmayıl”, “Məhəmməd-Güləndam” və s. dastanlarda verilən məlumatlardan aydın olur.

Ailədə uşaqların əqli tərbiyəsində ayağı göstərilərdi. Dövlətli ailələrdə körpə vaxtı uşaqların tərbiyəsi ilə dayələr məşğul olardı. Uşaqlar 6-7 yaşına çatdıqda onu oxumaq üçün molla yanına qoyardı. İmkanlı ailələr isə uşaqlarını mədrəsə və dünyəvi məktəblərdə oxudur, təhsil və elm almaq üçün İstanbula, Qahirəyə, Nəcəfə, Peterburqa, Moskvaya, Qori seminariyasına, Qazana, Odessaya və Rusiyanın başqa

şəhərlərinə, Almaniya, Fransa kimi Qərbi Avropa ölkələrinin şəhərlərinə göndərərkdilər.

Azərbaycanda keçmişdə uşaqların estetik tərbiyəsinə də fikri verilirdi. Zədəgan ailələrində və şəhərlərin varlı ailələrində musiqi təhsili vermək üçün xüsusi musiqi müəllimləri dəvət olunardı. Kənd yerlərində uşaqlar aşiq musiqisinə və xanəndələrin oxumasına böyük həvəs göstərərkdilər. İstedadlı oğlan uşaqlarını ustad aşiqalrın, xanəndələrin, simli, nəfəsli və zərb musiqi alətində çalın sənətçilərin yanınd şagird qoymaqla onların estetik tərbiyəsinə qayğı göstərir və gələcəkdə məşhur el sənətçilərini yetişməsinə təmin edirdilər.

Uşaqların ailə tərbiyəsində ana və ata ilə yanaşı kənd ağsaqqalları, şəhərlərdə isə məhəllə ağsaqqalları və bütün böyüklər fəal iştirak edirdilər.

Beləliklə, ailə tərbiyəsi nəticəsində uşaqları milli adət-ənənələrimizi mənimsəməklə cəmiyyətimizin üzvü olmağı öyənir, cəmiyyətin davranış qaydalarını, əxlaq normalarını və qanunlarını qəbul etməyə hazırlayırdılar.

DƏFN

Ailə məşitətini məsuliyyətli və ciddi məsələlərindən biri dəfn və yas ilə bağlı mərasimlər və adət-ənənələrdir. Ailə məşitətinin digər adət və ənələrindən fərqli olaraq dəfn adətləri din ilə bağlı olduğuna görə cüzi dəyişikliklərə uğramaqla zəmanəmizədək qorunub saxlanılmışdır.

Qədim zamanlardan formalaşmış xalq inamlarına görə, insanın həyatı Allah tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş yolla inkişaf edir. İnsan doğulur, böyüyür, ailə qurur və bir gen taleyin hökmü ilə dünyasını dəyişir. Bütün bunlar, insan hələ ana bətnində olarkən onun alınına həkk olunduğuna görə “alın yazısı” adlandırılır. Xalq arasında əcəllə bağlı elmdə “alın yazısı” hesab edilirdi.

Azərbaycanda Son Paleolit dövründən başlayaraq zəngin qəbir avadanlıqlarına malik müxtəlif dəfn adətləri olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı Qobustandakı Firuz və Kənizə düşərgələrində aşkar edilmiş iki dəfn abidəsi Azərbaycanın Mezoli-Eneolit dövrü əhalisini kütləvi dəfn adətləri haqqında təsəvvür yaradır. Son Mezolit dövrünə

aid Firuz düşərgəsindəki kütləvi dəfnlə əlaqədar olan abidələr on böyük və bir uşaq skeletinə qalıqları ilə yanaşı, bəzək əşyaları və müxtəlif alətlər də tapılmışdır. Kənizə düşərgəsində aşkar edilmiş Neolit dövrünün sonuna aid qəbirdə də əmək alətləri ilə birlikdə iki kişi və bir qadın dəfn olunmuşdur. [77]

Eneolit dövründə Azərbaycanda ölünü bilavasitə yaşayış yeri ərazisində dəfn etmə adəti varmış. İlk Tunc dövründə isə ölümlər yaşayış yerlərində deyil, xüsusi ayrılmış yerlərdə basdırılırdı. Belə qəbiristanlıqlarda ayır-ayrı nəsilərə, ailələrə məxsus kurqan tipli dəfn abidələri qurulmuşdur. Belə kuranlardan insan skeletləri ilə yanaşı əmək alətləri, bəzək əşyaları, içərisinə azuqə qoyulmuş qab-qacaq da tapılmışdır. [78]

Azərbaycanda İlk Tunc dövrünə aid bəzi kurqanların bir hissəsində ölümlər sadəcə dəfn olunduqları halda, digər hissəsində yandırılmışdır. Ölüyandırma (kremasiya) adəti o dövrdə Qafqazın başqa ölkələrində və İraqın şimal bölgələri çıxılmaqla Qədim Şərqi ölkələrində yayılmamışdı. Azərbaycanda isə Muğanda aşkar edilmiş Orta Tunc dövrünə aid Əliköməktəpə abidəsində də kremasiya müşahidə edilmişdir. [79]

Azərbaycanda Orta Tunc dövrünə aid qəbir abidələrinin bir qrupu kromlexli (daşdan qurulmuş dairə) kuranlarıdır; Urmiya gölü sahilində, Göytəpə yaşayış yerində və Naxçıvan ərazisində isə daş qəbirlər aşkar edilmişdir. Son Tunc və Dəmir dövrü üçün kurqan, daş qutu və torpaq qəbirlər xarakterikdir. [80]

Atropatena və Albaniya ərazilərində e.ə. III-I əsrlərdə torpaq qəbirlərlə yanaşı, küp qəbirlər də geniş yayılmışdır. İri küplərdə meyit bükülü vəziyyətdə dəfn edilirdi. Kişilər sol, qadınlar isə sağ böyrü üstə dəfn edilmişlər. Küpün içərisinə bəzək əşyaları, yanında isə gil qablar qoyulurdu. Küp qəbirlər üfüqi vəziyyətdə aşkar edilmişlər və heç bir məzarüstü abidlərə malik deyillər. [81]

Orta əsrlərdən başlayaraq müsəlman xalqlarının əskəriyyətində dəfn qaydaları və mərasimləri-mərhumun yuyulması, qüsullanması, kəfənlənməsi, qəbrin quruluşu, ölü nəzminin qılınması, cənazənin məzara endirilməsi, təlqin və islam dininin qanunları ilə müəyyən edilmiş digər adətlər oxşardır, demək olar ki, eynidir və onlar əməl

olunması vacib sayılır. Müstəhəb, yəni yerinə yetirilməsi mütləq vacib hesab edilən bu dəfn adətləri ilə bərabər, Azərbaycanda keçmişdə bir sıra yerli mənşəli dəfn adət-ənənələrinə də əməl edilirdi. Həmin adət-ənənələr müstəhəb omasalar da, yenə məcburi hesab edilməsələr də, el arasında mütləq yerin yetirilmiş və bu günədək qorunub saxlanmışdır.

Hər bir azərbaycanlı ailəsində ölüm yatağında olan xəstə ilə bağlı, onun yaşından asılı olmayaraq müəyyən hazırlıq işləri görülürdü. Ev-eşiyi, həyət-bacanı təmizləyib səliqə-sahmana salardılar. Xəstə yaşlı olduqda ona xüsusi qayğı göstərilir, vəsiyyət etməsinə ciddi diqqət yetirilirdi. Xəstə vəsiyyət etdikdən sonra bir tərəfdən ailə üzvlərə arasında münasibətlərə aydınlıq yaranır, digər tərəfdən, xalq inamına görə vəsiyyət etdikdən sonra xəstə yüngülləşirdi. Xəstənin həyatının son çağlarının yaxınlaşdığını hiss etdikdə, islam dininin tələblərinə uyğun olaraq xəstəni ayaq tərəfi qibləyə olmaqla arxası üstü uzadar və molla, yaxud axund “Quran” oxuya bilən bir nəfəri çağırırdılar. Xəstənin başı üstündə “Quran”ın və “Yasın ” surəsi oxunardı. “Yasın” ucadan oxunardı ki, can verən şəxs onu eşitsin. Xəstə keçindikdən sonra mərhumun gözlərinin qapaqlarını örtər, çənəsini çəkib bağlayar, əllərini yanına salar, ayaqlarını uzadıb cütlyər və üzünü örtədilər.

Ölüm yatağında olan şəxsin son nəfəsi çıxan kimi başlanan ağlaşma el arasında “şivən” adlanırdı. Adətən, qadımlar ucadan, xüsusi avazla ağlaşar, kişilər isə səssiz, nadir halda səslə astadan ağlayardılar. “Şivən” mərhumun yaşından, onun ailədə və cəmiyyətdə mövqeyində asılı olaraq, müxtəlif xarakterli olurdu və cənazə həyətdən çıxana qədər davam edirdi. Mərhumun cənazəsi ortaya qoyulur, ətrafına ən yaxın qohum qadımlar oturub əl-qol hərəkətləri ilə ağı” deyir, özlərini döyə-döyə ağlayar, saçlarını yolar, üzlərini cıradılar.

Rəhmətə gedən ölünün molla salat oxumaqla bütün kəndlərə, qonşulara bidirərdi. Salat səsinə eşidən qonşular, qohumlar, kənd camaatı, şəhərlərində isə məhəllənin kişiləri və qadımları ölü yerinə toplaşar, “Allah rəhmət eləsin!” deyib, mərhumun ailə üzvlərinə başsağlığı verərək dəfn üçün hazırlıq görülməsinə köməklik göstərərdilər. Belə ki, el adətinə görə, dəfn və yas mərasimi təkcə mərhumun ailəsini deyil, bütün el-obanın qayığısı idi. Bu işdə hər kəs

öz bacarığı və imkanı dairəsində köməklik göstərərdi. Dəfn və yasla bağlı bütün köməkliklər könüllü və təmənnasız olurdu.

Mərhum axşamüstü və ya qaranlıq düşəndə keçirərdisə, onu dəfni sabaha saxlanardı. Sabaha saxlanmış ölünü tək qoymazdılar. Adətə görə yaşlı adamlardan bir neçə nəfər ölünün yanında qalardı və bəzi bölgələrdə mərhum şişməsin deyə, sinəsi üstünə güzgü qoyardılar. [82]

Dəfn günü ilk növbədə qəbiri qazmaq üçün qəbiristanlığa adamlar göndərilərdi. Sonra isə mollaın göstərişi ilə özünün yuyulması mərasimi başlayardı. Meyitin yuyulması üçün müəyyən üsul və qaydalar mövcud idi. Bu üsul və qaydalar toplusına “qüsl” deyilirdi. Qüsl kənd yerlərində mərhumun öz həyətinin bir tərəfində dörd tərəfinə xalça, palaz və yaxud həsir tutulmuş “qüslxana” adlandırılan yerdə, şəhərlərdə isə məscidlərin yanında bu məqsədlə xüsusi düzəldilmiş. Qüslxanalarda icra olunurdu. Hər bir kənddə və məscidin yanındakı qüslxanalarda ölü yumaqla məşğul olan xüsusi adamlar var idi. Onlara “mürdəşir” deyirdilər.

Qüsl zamanı qəbul edilmiş üsul və qaydalara ciddi əməl olunurdu. Qüsl üç mərhələdə icra olunurdu. Birinci mərhələdə mərhumun boğazından yuxarı üzü, alını, sifəti, burnu və qulaqları sidr tozu qatılmış su ilə yuyulurdu. İkinci mərhələdə mərhumun bədən hissəsi kafur qatılmış su ilə yuyulurdu. Üçüncü mərhələdə meyit təmiz su ilə yuyulurdu. Bu zaman meyidin üstünə başdan ayağadək üç dəfə su tökməklə mərhumu qüsl verilərdi. Bəzi bölgələrdə bu mərhələ “ab-xalis qüslu” adlanırdı. Qüsl vermə başa çatdıqdan sonra meyidin yeddi nayihəsinə-alnına, sağ və sol əllərinin üstünə, sağ və sol ayaqlarını dizlərinə, sağ və sol ayaqlarını baş barmaqlarına sidr-kafur çəkilirdi.

Mərhuun yuyulması başa çatdırıldıqdan sonra “kəfənləmə” başlanırdı. Kənd yerlərində dünyagörmüş kişilər ömrlərinin sonunun yaxınlaşdığını hiss etdikdə şəhərə gedər, sidr və kafur ilə birlikdə ağ çit də alıb kəfən üçün tədarük görərdilər. Şəhər yerlərində isə belə tədarükə ehtiyac yox idi. Məscidlərin nəzdindəki qüslxanalarda sidr və kafura yanaşı kəfənləmə ağ çit də olurdu. Xələt adlanan hissə mərhumun boyundan 40-50 sm. uzun biçilirdi. Köynək və şalvar adlanan hissələr çələtin içərisinə yerləşdirilirdi. Kəfənin hissələri hazır olduqdan sonra

mərhumun cənazəsi pambıqlanıb şalvar və köynəklə örtülür və xələtin üstünə qoyulub bükülürdü. Kəfən baş və ayaqdan həmin parçadan kəsilmiş iplərlə bağlanırdı. Həmin iplərdən cənazənin belindən kəmərim kimi də bağlanırdı ki, cənazə qəbirə qoyulan zaman həmin iplərdən tutumaq mümkün olsun.

Yuyulub kəfənləmə başa çatdıqdan sonra mərhumun cənazəsi tabuta qoyulurdu, tabut isə mafənin üstünə yerləşdirilərək qüslxanadan hüsr yerinə gətirilirdi. Ailə üzvləri, qohular və qonşular mərhumu hallalıq verib onunla vidalaşdıqdan sonra mafə həyətdən götürülüb dəfn üçün qəbiristanlığa aparılırdı. Mafə qəbiristanlığa aparılarkən adətən görə üç dəfə qaldırılıb yerə qoyular və sonra mərhumun ayaq tərəfi irəli olmaqla, ən yaxın adamlarının çiyində qəbiristanlığa yola salınardı. Qəbiristanlığa yalnız kişilər gedərdi. Yol boyu kişilər növbə ilə mafənin altına girib onu qəbirsitanlığa çatdırardılar. Hətta dəfn qafəsi ilə üz-üzə gələn müsafirlər mafəni altına girər və onu bir qədər apardıqdan sonra “Allah rəhmət eləsin!” –deyib, yollarına davam edərdilər. Dəfn qafəsini önündən gedən molla “Quran”dan surələr oxumaqla cənazəni qəbiristanlığa qədər müşayiət edərdi. Mafə qəbiristanlığın girəcəyinə yerə qoyulardı və molla bütün qəbirsanlıq əhli üçün dua oxuduqdan sonra qaldırılıb mərhum üçün qazılmış qəbrin yayına aparılırdı. Burada mafə yerə qoyulduqdan sonra hamı mollanın arxa tərəfində durub ölü namazı qılar və mərhumun cənazəsi qəbrə qoyulardı. Cənazəni kəfənin arxa və baş tərəflərindən və belinə bağlanmış kəmərlə tutmaqla dörd nəfər qəbrə sallayar, bir nəfər isə qəbrin içində durub onu nizamlayardı. Cənazə sağ çiyini üstə, üzünü qibləyə olmaq şərti ilə qəbrin dibində “əhlət” adlanan yerə qoyulardı.

Qəbrin dərinliyi ayrı-ayrı bölgələrdə torpağın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif olurdu. Şəriətə görə qadın qəbri bir qədrə dərin qazılırdı. Qəbrin dibində cənazə qoyulacaq əhlət adlanan yer o qədər dar qazılırdı ki, meyit böyrü üstə qoyulanda onun divarlarına söykənib aşamasın. Əhlətin sağ və sol divarlarını üstü qəbrin ümumi divarlarına qədər hamar hazırlanırdı ki, cənazə yerləşdirilmiş əhlətin üstünü örtmək məqsədilə ağac və ya daş lövhələrin uclarını qoymaq mümkün olsun.

Kəfənin ayaq və baş tərəflərinə bağlanmış ipləri və kəməri açmaq və cənazəni yerləşdirib nizam salmaq üçün məzara düşən adam

mərhumun ən yaxın qohumu olmalı idi. Şəriətə görə mərhum kişi cinsindən olardısı, onun oğlu və ya qardaşı, qadın cinsindən olardısı, əri, qardaşı, yaxudda qızının əri məzara düşüb ona son borclarını verərdilər. Şəriətə görə məzara düşən adam başıaçıq və ayaqyalın olmalı idi. [83] Cənazə nizamlanandan sonra molla mərhumun təlqinini verməyə başladılar. Molla təlqin verdikcə mərhumun sağ çiyindən yavaşca silkələyərki ki, onun ruhu deyilənləri eşitsin. Mərhum qadın olduqda cənazə nizamlanan və təlqin verilən vaxt qəbrin üstünə bir pərə tutulardı. Təlqin bitdikdən sonra məzara düşən şəxs cənazəni ayaq tərəfindən qəbirdən çıxmalı idi. O qəbirdən çıxdıqdan sonra mollanın köməyilə: “Biz hamımız Allaha məxsusuq və onun yanına qayıdırıq”-sözlərini deyib məzara bir ovuc torpaq atırdı. Sonra qəbrin içində əhlətin üstünə ağac, yaxud daş lövhələr düzərək cənazənin üstünü örtərdilər. Lənkəran bölgəsində ağac lövhələr üzərinə həsir də sərilirdi ki, torpaq əhlətin içinə tökülməsin. Digər bölgələrdə isə əhlətin içinə torpaq tökülməsin deyə bütün deşiklər ot, yaxud küləşlə tutulur, palçıqla suvanırdı. Sonra dəfn mərasimini iştirakçıları növbə ilə bir neçə bel torpaq tökməklə qəbrin üstünü basdırırdılar. Bəzi bölgələrdə, xüsusilə torpağı möhkəm olan qəbristanlıqlarda əhlət qəbirini sağ divarını dibində taxca kimi qazılırdı. “Sapma” adlanan belə qəbirlərdə cənazə əhlətə yerləşdirildikdən sonra əhlətin sol tərəfi örtülür və qəbir torpaq ilə doldurulurdu. Qəbrə torpaq tökərkən bel əldən-ələ verilmirdi və yerə atılırdı. Cavanlar bu adəti bilmədikdə ona deyərdilər ki, beli yerə atın. İnamə görə beli əldən ələ vermək pis əlamət sayılırdı. Qəbri torpaqla doldurduqdan sonra onu baş tərəfinə mərhumun soyadı, adı, atasını adı yazılmış müvəqqət baş ağacı basırdılar. Müvəqqəti baş ağacı basdırıldıqdan sonra qəbrin üstündəki torpaq qalağı hamarlanır, qutu şəklinə salınır və ortasına dayaz nov açılır. Həmin nova bir bardaq su tökülür, bardaq isə qəbrin üstünə qoyulurdu.

Qəbrin üstünə başdaşı bəzi bölgələrdə mərhumun qırx, bəzi bölgələrdə isə ili tamam olanda qoyulurdu. İslam dini qəbirüstü abidələri təqdir etmədiyinə görə, keçmişdə mərhum üçün qiymətli baş daşları qoyulmurdu. Bir qayda olaraq qəbrin üstü düzəldilir və baş daşına mərhumun soyadı, adı, atasını adı, anadan olduğu və vəfat etdiyi

tarixlər yazılırdı. Yalnız övliyaların və din xadimlərinin üzərində məqbərələr tikilirdi.

Mərhum torpağa tapşırıldıqdan sonra molla “Quran”ın və “Yasın” surəsini oxuyur və Allahın, peyğəmbərin bu yolla hamı üçün seçdiyini təlqin edən dualar oxumaqla dəfn mərasiminin başa çatdığını bildirirdi. Dəfn mərasiminin iştirakçıları qəbiristanlıqdan çıxarkən də onun kənarında dayanaraq mollanın başçılığı atında bütün qəbiristanlıq əhlinin ruhuna rəhmət oxuyub mərhumun həyatına qayıdardılar.

Qəbiristanlıqdan qayıdanlara mərhumun həyatında gülab paylanır və mola tərəfindən son fatihə oxunurdu. Molla ənənəyə uyğun olaraq mərhumun yas mərasiminin yeddi gün davam edəcəyini, üçü, yeddisi və qırxı günlərinin nə vaxta düşdüyünü və həmin günlər hamının ehsana dəvət olunduğunu bildirirdi. Molla eyni zamanda elan edirdi ki, mərhumun qırxına qədər hər cümə axşamı məclis olacaqdır. Sonra molla mərasim iştirakçılarını məclisə dəvət edərdi. Hüsrə gələnlər üçün mərhum qəbiristanlığa yola salındıqdan sonra həyətdə xüsusi olaraq qalmış adamalar tərəfindən düzəldilir və dəfn mərasim iştirakçılarının qəbiristanlıqdan qayıtmalarına qədər sahmana salınırdı. Hüsr üçün qurulmuş məclisə “yas yeri”, bəzi bölgələrdə, o cümlədən Naxçıvan və Qazaxda “mərəkə” deyirdilər. Vaxt sarıdan imkanı olmayanlar mərhumun ailə üzvlərinə üzrxahlıq edib bir daha başsağlığı verərək dağılışır, imkanı olanlar isə keçib məclisdə oturur axundun və yaxud mollanın oxuduğu “Quran” surələrinə və danışdığı hədislərə qulaq asardılar.

El adətinə görə, mərhumun üçünə qədər yas yerində ehsan verilməz və yemək bişirilməzdi, mərhumun yaxın qohumları öz evlərində yemək bişirib hüsr yerinə gətirər və uzaq yerlərdən hüsr yerinə gələnlərə ehsan yeməyi verirdilər. Bəzi bölgələrə mərhumun ilinə qədər yalnız üçündə və qırxında, bəzi bölgələrdə isə yeddisi və qırxı günləri ehsan verilərdi. İmkanlı ailələr mərhumun qırxına qədər bütün cümə axşamları da hüsrə gələnlərə ehsan verərdilər. Qeyd olunduğu kimi Azərbaycanın bütün bölgələrindən ailənin maddi imkanından asılı olmayaraq mərhumun ilində ehsan verilər və ənənəyə görə ehsana adamalar dəvət olunardılar. Eyni zamanda mərhumun üçündə və yeddində, qırxına qədər hər cümə axşamında, qırxında, ilində və

bayram günlərində molla ilə birlikdə qəbiristanlığa gedər və mərhumun qəbri üstündə yasin oxuyardılar.

Yas mərasimlərində kişi və qadın məclisləri ayrı olurdu. Qadın məclisləri üçün bir qayda olaraq xüsusi mərək qoyulmazdı. Məclis mərhumun evində, böyük otaqlardan birində təşkil olunardı. Qadın məclislərində isə ehsan yeməkləri verilərdi. Qadın məclislərində adətən molla olmazdı. Qadın məclisləri ağı deməklə, ağlaşma ilə həyata keçirilərdi. Ağı deyən qadımlarla yanaşı, xüsusi mərsiyəxan qadınlar Kərbəlan faciəsindən, imamaların başlarına gələn vəqielərdən bəhs edərən mərsiyələri avaz ilə oxumaqla mərasim iştirakçılarını ağladardılar. Bəzi bölgələrdə, o cümlədən Quba bölgəsində qadınlar yas məclislərində mərhumun xüsusən cavan yaşında ölənmələrini paltarlarını evin ortasına sərər, yaxud xonçaya yığıb ağı deməklə ağlaşardılar. Belə ağlaşmalar zamanı çox vaxt aşağıdakı səciyyəvi ağılar deyirdi:

Bu paltarın dəstinə,
Qırmızı düyməsinə,
Yığılm qurban olaq,
Paltarın yiyəsinə.

Azərbaycan əksər bölgələrində “ağı” adlanan belə mərasim ağlaşmaları Naxçıvan bölgəsində “edi” adlanırdı. Naxçıvanda cana oğulun ölümü ilə bağlı olan qadın mərasim ağlaşmaları “mələşmə” adlanırdı. Görünür, xalq arasında işlədilən “anası mələr qaldı” ifadəsi həmin mərasim ağlaşmasında götürülmüşdür. [85]

Mərhumun ruhuna hörmət əlaməti olaraq yaxın qonşular və qohumlar ona qırx gün yas saxlayar, başlarını və üzvlərini qırxdırmaz, qırmızı paltar geyməz, evlərində səs-küylü, musiqili tədbirlər keçirməzdilər. Mərhum cavan olduqda onun ailə üzvləri ili tamam olanadək qara paltar geyər, şadyanalıq etməz və toylara getməzdilər. Qohum və qonşular isə mərhumun ili çıxmamış toy etməli olduqda onun ailəsindən icazə istəməli olurdular. Yaslı ailənin ağsaqqalı və

ağbirçəyi: “Xeyir və şər qardaşdır. Gedin toyunuzu edin!” –deyərk toy sahibinə razılığını bildirər və xeyir-dua verərdi.

Dəfn və yasla bağlı mərasimlər “yasdançıxma” mərhələsi ilə bitirdi. Kişi və qadınların yasdançıxma adətləri bir-birindən fərqlənirdi. Kişilərin yasdan çıxması üçün xüsusi mərasim tələb olunmurdu. Sadəcə olaraq ağsaqqalardan biri mərhumun yeddisi, yaxud qırxı çıxdıqdan sonra saqqal saxlamış cavanlara məsləhət edərki ki, saqqallarını qırxdırıb yuyunsunlar. Bununla da kişilərin yasdançıxma mərhələsi başlayır və mərhumun ili çıxdıqdan sonra toya getməklə bitirdi. Qadınların isə yasdan çıxması “Qara bayram” mərasimi ilə bağlı idi. “Qara bayram” mərhumun qırxı çıxdıqdan sonra qarşıdan gələn ilk Novruz, Qurban və Ramazan bayramları ilə əlaqədar keçilirdi. Bayrama bir və ya bir neçə gün qalmış qohumlar və ya yaxın qonşu qadınlar yığışib qənd, çay, parça və həna kimi bayram sovqatları ilə mərhumun evinə gedirlər. Qənd və çay ağız şirinliyi, parça yasdan çıxma, həna isə sadlıq rəmzi hesab edilirdi. Yaslı ailə gələn qonaqlar üçün qabaqcadan tədarük görürdü. Yığışanlar mərhumu yada salıb bir qədər ağladıqdan sonra “Qara bayram” sahibinin süfrədə açdığı təamlardan yeyir, mərhumun ailəsini qarşıdan gələn bayramını təbrik edib dağılışırdılar. “Qara bayram” keçirməkdə məqsəd mərhumun ailəsinə qarşıdan gələn bayramı yasdan çıxmış halda qarşılamaq imkanı verirdi. Beləliklə, qadınların yasdançıxma mərhələsi başlayır və mərhumun ilinin çıxmasınadək başa çatırdı.

Dəfn və yasla bağlı mərasimlər, adət-ənənələr öz tarixi kökü ilə çox qədim ərsələrə çıxır və onlardan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə də dastanlarda geniş bəhs olunur. Azərbaycan dastanlarında belə bir fikir tələqin edilir ki, ulu Tanrı tərəfindən bir gün yaradılan bir gün də ölüb torpağa qatlaşırdı. Bu fəlsəfi fikrin ən gözəl nümunəsi: “Kitabi-Dədə Qorqud” da ifadə edimişdir: “Qanı dediyim bəy ərənlər? Dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı?”Gəlimli, gedimli dünya...son ucu ölümlü dünya...”